योगभाष्य टीका वाचस्पति

भा.टी. श्रीगणेशाय नमः नमामि जगदुत्पत्तिहेतवे वृषकेतवे क्लेशकर्मविपाकाद्यैरहिताय परात्मने १ नत्वा पतंजलिमृषिं वेदव्यासेन भाषिते संक्षिप्तस्पष्टबह्वर्थो भाष्ये व्याख्या विधा
१ स्यते २ इहहि भगवान्पतंजलिरभिधित्सितस्य शास्त्रस्य संक्षेपतस्तात्पर्यार्थं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यंगं श्रोतृजनसुखावबोधार्थमादित्स्या सुगमत्वाभिदधत्संबंधप्रयोजनवत्ताम् अथ योगानुशा
सनं तत्र प्रथमावयवपदमवतार्य व्याचष्टे अथेत्ययमधिकारार्थः अथशब्दोऽतिनिर्दिष्टवत् नत्वानंतर्यार्थः अनुशासनमिति हि शास्त्रमाह अनुशिष्यतेऽनेनेति नियमसमानवास्यश
ब्दस्माद्भानंतर्यप्रवृत्तिः अपि तु मङ्गलार्थानन्विष्यापपिपासानंतरं जिज्ञासासाधनयोस्तु स्वाध्याययथा व्याख्यातेनैतस्मात् शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदि

श्रियेनमः ॐ अथ योगानुशासनम् अथेत्ययमधिकारार्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्यादि शिष्यप्रश्नानंतरं च साधनानुपपत्त्योरानंतर्यस्य संभवेऽपि शिष्याभिधानं शिष्यप्रश्नतोऽसप्रश्नतोऽस्योऽनुपपत्तेः प्रमाणलोके वेदे योगानुशासनस्य तदभावेऽप्युपप
त्तेः अथ प्रमाणलोककलेवरानंदभावे पिदेयतावदनेनजलज्ञानम् निःश्वासापायपयोरानंतर्याभिधानेपरमंगलं च अधिकारार्थत्वेनुशास्त्रेण प्रक्रियमाणस्य प्रस्तुतस्य मांगल्यस्य
गस्याभिधानात् सकलशास्त्रतात्पर्यार्थव्याख्यानेन शिष्यः सुखेनबोधितश्च प्रवर्तितश्च भवतीति निःश्रेयसस्य हेतुः समाधिरिति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धं श्री. १

ननु किमिदं सर्वसंरम्भगतोऽथशब्दोऽधिकारार्थस्तथा सत्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादावपि प्रसंगः स्यात् ... मिति ननु हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः इति योगि
याज्ञवल्क्यस्मृतेः कथं पतञ्जलेर्योगशास्त्रकर्तृत्वमित्याशंक्य सूत्रकारेणानुशासनमित्युक्तं शिष्टस्यानुशासनमिति ... अथशब्दोऽधिकारार्थस्तदेव ... संप्र
त्ययादृ योगानुशासनमधिकृतमिति ननु ... योगोऽधिकृतोऽनुशासनमिति ... वेदितव्यमिति ... योगः ... सतु
... करणेन ... कस्य ... योगस्य ... अधिकृतं वेदि
... यानुयोग एवाधिकृतः ... भावः अधिकारार्थस्य ... मिति ... योगः ... मितम्

योगस्यानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यं योगः समाधिः स च सार्वभौमः ७

शब्दसंदेहनिवृत्त्यर्थं संदेहमपनयति योगः समाधिः युज समाधावित्यस्माद्व्युत्पन्नः समाध्यर्थो न तु युजिर्योगे इत्यस्मात् संयोगार्थ इत्यर्थः ननु समाधिरपि च सम
... योगस्यांगं न चांगमेवांगीत्यत आह स च सार्वभौमः चित्तस्य धर्म इति ... भूमयोऽवस्था ... मूढविक्षिप्तैकाग्रनिरुद्धाः ... संस्कारो
... सर्वासु भूमिषु ... सार्वभौमः चित्तनिरोधलक्षणो योगस्तदङ्गं तु समाधिर्नैवं भूतः ... समाधिर्योगः समाधिरिति
... सामान्यं ... योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधस्यैव परमार्थः ७ ७ ५ १ ९

पा॰ भा॰ ह्रस्वोतानामात्मानामाश्रयाश्रयत्वात्तन्निरोधोपायानामात्मानाश्रय एवेति पिपक्षं मिश्रत्वेन सामान्यार्थः चित्तस्य धर्मैः चित्तस्य त्रिगुणत्वेन करणं बुद्धिरुपलक्षणाय भिन्नादिकं तस्याभिसारोचनित्य
२ क्रियापरिणामिनो ज्ञानधर्मा भवन्तु मनःसिद्धिः स्तुमये ष्टिमावः स्याद्वेतत्सर्वमेव मस्यैव योगः क्षिप्तमूढविक्षिप्तास्वपि चित्तभूमयो चित्तपरस्य एवेषयाह क्लिष्टनिरोधो
व्याख्यातस्तत्रापि योगत्वप्रसंगः स्यादित्याह पादे प्रथमो रूपन्यस्य क्षिप्तं मस्यादि क्षिप्तं सदैव रजसा तेषु विषयेषु प्रमाणमस्तं तमस्थिरं मूढं तु तमः समुद्रे
कामिन्द्रियहृतिभिर्नमग्नं क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तं स्थैर्यमवरतस्य कादाचित्कः स्थैर्यमासादयतस्य स्थैर्यमवरतस्य मासादिककार्यवशमात्रं धिसानर्थाभावयतज्ञानितातां

चित्तस्य धर्मैः क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः
समाधिर्न योगपक्षे वर्तते ॥ ७ ॥

एकाग्रमेक॰ तानं निरुद्धं सकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरुद्धं तत्र क्षिप्तमूढयोः समाधिपक्षस्यापि योगपक्षस्याभावात् तन्निरोधपारंपर्येणापि मिथः श्रेयसहेतुभावाभावात्
तदुपयोगात्तकलात्र योगपक्षात् दूरे तस्मात् इत्तमन्तिमे तन्तयोः योगत्वमिति विद्धं विक्षिप्तस्यानुकारः चित्तसद्भूतविषयस्थैर्यमस्य चित्तः संभाव्येत योगत्वमिति निषेधति
तत्र विक्षिप्ते चेतसि समाधिः कादाचित्कः सद्भूतविषयस्य चित्तस्य स्थैर्यमात्रं न योगपक्षे वर्तते नैकस्मात् तस्य स्वरूपस्य विक्षेपोपसर्जनीभूतः विपक्षवर्गान्तर्गतत्वात् राम॰
स्वरूपमेव दुर्लभं प्रागेवैकाग्रकरणं नवत्वादरतां नेतव्यं जनितं चतुरस्रणानवस्थितमपुण्यमप्यकुशलं कर्मजनमभवः ५ ७ ८ ७ ८ २

पूर्वक्षिप्ते विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगः कस्मादित्याह यस्त्वेकाग्रे चेतसि इति भूतमित्यसमारोपितमर्थे निरुद्धे योनि निरुद्धेत्याद्युक्तं ये नेत्रमसि भूते भवत्सेकाग्रे स्पन्दनं सदि
केलयेमन सेक्ताकाविभक्तसमस्तमसमुद्रकस्तत्त्वरूपमनन्तसमकेवलेन नु च इत्यादि योगेनैतत्सामर्थ्यमाद्यनुमानाद्युक्तं येषु पदेषु स्वपन्यायसामान्यार्थतामभेदाभिमुख्य
केवलेन नैर्मल्यविभक्तसमस्तमसमुद्रकस्तत्त्वशोभनसकलसमकेवलेन नु प्रकर्षयोगेन सामान्याकारसकलपञ्चक्रमेण मनसा विभाव्यमानेनैव ग्राह्याभिधायोऽस्य प्रत्यावि
कार्यं च बुद्धेर्योगादिष्वत्र योरूकत्वादसत्ता

यस्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति। क्षिणोति च क्लेशान् कर्मबन्धनानि श्लथयति निरोधमभिमुखं करोति स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्या
यते स च वितर्कानुगतो विचारानुगत आनन्दानुगतोऽस्मितानुगत इत्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यामः ॥

योगस्य चाविद्यादिक्लेशसमुच्छेदो विरोधाल्लतनकारणाभिनाशाच्चेत्याह क्षिणोति चेति स्वत एव कर्मरूपाणि बन्धनानि स्वयमेव शिथिलीकरोति तदावरणाभिभवं कार्यकारणोप
चारात्तत्रोपपत्तिस्तत्कार्यं स्वसाद्यो निवर्त्यमानत्वात् सन्निरोधेनादि पाकप्रतिबन्धं च निरोधमभिमुखं करोति सम्प्रख्यं करोतीति सम्प्रज्ञातश्चतुः प्रकार इत्याह स चेति ॥

यो· भा·
३

यसंप्रज्ञातमाह सर्ववृत्तिनिरोधस्त्वसंप्रज्ञातो योगः केवलग्रहणात् हेतुनिसार्थं केचित्तु विमुपायाश्च संप्रज्ञातेन निरुद्धा असंप्रज्ञातेनानुसर्वासामेव निरोधः इत्यर्थः तदिदं भूमिद्वयेसमाधानमधुम
लाद्यो भूमयस्ताः सर्वा मन्त्रासु विविक्तः सोर्थे योगइति सिद्धं हेतुः तेषां संप्रज्ञमवतारयन्निमनस्वलक्षणानिति स्वेति पूर्वे सूत्रोपात्ते इत्यर्थं योगापारिणम्य इति योग शिक्षत लक्ष्यतो निरो
धः निरुध्यते यस्मिन्नन्तःकरणादेः इत्ययोगस्याभिधेयः चित्तस्य सौम्य स्याभिदेयो योगः संप्रज्ञातस्य योगस्य ध्यायफलादेव सत्ताभिरस्मा निरुद्धोऽस्मत्प्रसाविकोऽहमि
मिसत्तस्याह सर्वशब्दग्रहणादित्यनादि सर्ववृत्तिनिरोधः सुखेन भवे दृश्यापकं संप्रज्ञातस्य केवलकर्मविपाकाशयपरिपंथो चित्तवृत्तिनिरोधस्तु न मायि संग्रहणेतिनन्त्रापि

सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातः समाधिः तस्य लक्षणाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रववृते योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः २ सर्वशब्दाग्रहणात्संप्रज्ञातोपि यो
ग इत्याख्यायते चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात्त्रिगुणं ॥

एतत्तत्तात्पर्यं चित्तवृत्तिनिरोधपादस्य तदुपायानां चेत्यर्थः कुतः पुनरेकस्य चित्तस्य त्रिगुणत्वमित्यतस्तदुपाकं किमर्थं चित्तमसत्वस्य चित्तस्य ख्यातपो निरोधात्मकं ख्यापयितुमाह प्रथमं तावदाह
च ख्यातिसंवेद्येनानुमेयमस्याभिधेयं हि प्रख्याशीलत्वात् सत्त्वं प्रवृत्तिशीलत्वात् रजः स्थितिशीलत्वात्तम इति गुणत्रयाकारं तदुपसर्पणार्थं तेनान्योपि सा
त्विकः प्रसादलाघवप्रीतिलक्षणः सत्त्वस्य धर्मः तापशोकादयो राजसाः प्रवृत्तिनिरोधौ नामैव ॥ स्थितिपदेन गौरवावरणदैन्यादयस्तामसा उपलक्ष्यन्ते
एतदुक्तं भवति एकमपि चित्तं त्रिगुणं निर्मितं तया गुणानां च वैषम्येण परस्परविमर्दवैचित्र्यादिति च परिणामं संसदनेकाकारस्योपपद्यत इति ॥ ॥ ॥ रम·
३

ऽस्मिन्नायासेव चित्तसम्भूमौ ये यत्रासंभवसमंतात्सत्त्वाभिरत्यै नारादह्येपमिश्रस्यानुरूपे हेतौ मिति विक्रमे णयथेण तं सत्त्वे चित्तसत्त्वं नेछेद्ग्रयसानुरूपतयासत्वशाधानं चित्तसर्वं अनंतत्वे
नेसत्वाम्क्षं नि रवेयत्तत्तमसोपपत्तामित्युः समेवभवतः मरेत्नंनं चनिषपाथ्यकल्पतारूपत्वान्नेव पुण्य गोप्य समततयोकं स स त्व प्राधान्यात त्वस्तु चित्ततत्वेप्रागेव सिद्धं
मेतत्वस्यत्तमसा पेहिनत्वाद ठिमाभेद कमै स्वपेमेवततत्व मपिमन्नमानं नम्नाणिधित्सा निप्र ठिपधेनेच सगं स्वपा जसा हेप्यपार्ण नवाप्य तद्ध स्थिताभिता त्रिपेपभव
मेक्त्रवत्स्वत् सुपुनरस्यत्वरसवाहेप्रेमानि रूत्पत्नत्तेननं से प्रं चेचनपुकं सि प्रं रं पत्यरूमपेसत्वपमिनदेवनमस्पेमेपपरहेनमोर त्रे ते त्रिलपसनंनदामि

प्रत्यानुरूपं हे चित्तसत्वं रजसत्वमोभ्यांसं सत्वं रूप स्वपमिसि पपाप्रेपभव मितदेवनमसानुपेदं स्वधर्मा प्रानामावेरम्पानेस्वपे पपनं भवति नदेवप्रसोत्तमोह
वरणं सर्वेतः प्रपोतमानम ॥

नमत्वावरकत्नमः समुक्षमणोः वा कुत्वाद्यत्तमः स्वमिते चित्तमधर्मापुपगच्छन्निस्वत्वानेव विपर्यपत्नानं समभवसपा तंनने चनिदुत्वानमुक्तं ननत्वमसूत्व
स्वापेत चित्तेति स्वेनेस्वं पे सर्वे छासर्वे छासर्वे छाप्रतीतः स्वपमादिमात्रं चित्तेमवनीत सर्थः पदनुसत्वुमेदेव चित्तसत्वमाणे भूतसत्वमपगततमः पदत्वे
सरजस्कं भवतीत्यधर्मत्वमवेरम्पे स्वर्पा प्युपगच्छतीत्यादप्रसोभोसादिमोहस्त्वमसत्वेवचावरणप्रकर्षेण त्सोत्पत्यस्वत चयोक्तं

यो·भा·वा च्युतस्य सत्त्वतो विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गपुरुषेषु प्रयोजनमात्रं न धर्माद्यैश्वर्यचक्रलेनधनृत्यमाणादिसत्त्वात् अनुविद्धं रजोमात्रयापास्ततमः सर्वतैकत्वात् तेन धर्मादिस
र्थः तदेव संप्रज्ञातसमाधिमेव परवैराग्यधर्म्मिकप्रत्ययो निरोधमेव प्रपंचयति तदेव सत्त्वं संयोगे तेन संप्रज्ञातस्य कान्तभावो नोपसर्जनं धर्मस्य आपादनश्च गृथस
४ विज्ञानस्य माहात्म्यं तदेव दिवेन्द्रजोलेशमलापेतं मनगत्स्वरूपप्रतिष्ठमभ्यासवैराग्यप्रकर्षात् कर्तव्यं धारिभूतरजस्तमोमलासंभिन्नसत्त्वतया स्वरूपप्रतिष्ठं इत्यर्थः

अनुविद्धं रजोमात्रया धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगं भवति तदेव रजोलेशमलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं धर्ममेघध्यानोपगं
भवति तत्परं प्रसंख्यानमित्याचक्षते ध्यायिनः ७

यदेन्द्रियप्रसादेनस्यान बन्धिताधिकारगतपापकार्यकारिणो विवेकख्यातेः परं कार्यमवशिष्यते तस्मात् सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममेघध्यानोप
गं भवति धर्ममेघश्च वक्ष्यते प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममेघपर्यन्तं परप्रसंख्यानमित्याचक्षते ध्यायिनः चित्त
सामान्याधिकरण्यं च धर्ममेघध्यानयोरभेदविवक्षयापादितम् " " " " " " "

विवेकख्यातेरन्यत्वे हेतुं चितिशक्तेः स्वोपादानहेतुंमेतोपन्यस्मा । पिमवतारयितुं चितिशक्तेः सा पुनर्नास्ति पुंसां चाविवेकख्यातेर्दोषवति । चितिशक्तेर्विशेषात् सुखदुःखमोहात्म
कत्वमशुद्धिः सुखमोहरूपा विवेकेनेदुःखाकुलतः अतो दुःखरूपो नयाचाभिसुखत्वमप्यन्त्यवत्त्वं दोषोऽनेन नत्वर्थोदमतिवेकेन । सेयमविशुद्धत्वं तस्याश्चेमित्य
कोपुरुषेण सत्त्वस्यैकशुद्धत्वानन्ता चेति ननु सुखदुःखमोहात्मकशब्दादिविषयचेतनमयमानानामाकारपरतया कथं विशुद्धत्वं दाकारपरिणामहृदयेन चकुवेतोकथ
मनन्तेसनउक्तं दर्शितविषयेति दर्शितो विषयः शब्दाद्यात्मसा तथोक्ता भवेदेतद्दर्शपहेतु दुर्वाचितिशक्तेर्विषयाकारतामापद्येत किंतु बुद्धिरेव विषया
कारं सा परिणामासत्त्वी अतदाकारापि चितिशक्तेः विषयमादर्शयतीत्यतः पुरुषस्येयमथ नरसुचनेन नु विषयाकारं बुद्धिमनारूढायाः चितिशक्तेः कथमिव

चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानन्ता च सत्त्वगुणात्मिका चेयं अतो विपरीता विवेकख्यातिरिति ७ २ ९

चेदन्तं विषयाकारं तदाकारतयापत्तितदपि तदुक्तं । अप्रतिसंक्रमेति प्रतिसंक्रमः संचारः स यस्य नेऽस्यास्ति सा तथा । सा पुनः कुतो नेत्याह सत्तोनन्तात्युक्तं अपरिणामिनीति
न चेदनेन तु विधायिधर्मलक्षणावस्थापरिणामाः पुरुषस्य सम्भवन्ति येनाकेपाहृषेपणमवेणनासनोवुद्धिसंपर्केनपरिणामेन चितिशक्तेः अप्रतिसंक्रान्ताया अपि विषय
संवेदनमुपपाद्येयमते तत्किं दूषितं चितिशक्तेः शोभनेति विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसत्त्वात्मिका च शोभनेत्युक्तं अतश्चितिशक्तेर्विपरीतेति विपरीता विवेकख्यातिरप्य
हेयानदकेवकख्यादृसन्नरणंनदोषवद्गुणात्मिकाभिमतः ७

यो. भा. वा
५ ततस्तदृष्टोमोक्षोपसमाधेरवगतोपूर्वतरसात् अतस्तस्याधिनिरोधेनप्रसादमात्रेणाहृत्यैणावेश्म्येप्यविवेकख्यातिमपिनिरुणद्धिसर्वथाः यथानिरुद्धोयमंतेनैवंन
केवलमाभेसतनमर्थात्तदवस्थाभिसाक्षितसन्निरोधोवस्थापस्यनमथोकम् निरोधस्यनरूपमात्रस्यनिर्वीजत्वमेस निर्वीजत्वंनिरोधस्यहिनः कर्मकलापात्रात्पापुंभोगे
कैवल्यस्याद्विगतत्वानिर्बीजत्वः अस्यैवयोगोजनत्वसिद्धाम्बर्थ्यंसंज्ञामाह शंपप्रक्षेनत्वाच्चेडपसंहरन्नाह विघः तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधात् प्रसूतरस्य
मवतारस्यं ध्यानेदयाविनस्वस्थोसेन संभवे किमसेयन्नतदाकारस्य वेदणानुवृत्तिर्वाधात्स्यात्तत्रापपुरुषः सदानुरूपतेनबुद्धेर्बोधरहितो नोस्यपुरुषस्य बुद्धे
र्बोधस्वभावः समेवानुस्वेव प्रकाशः तत्त्वसंस्कारशेषेचेतसिसोपिनचस्वभावमपदृश्यभावेवनिनुमर्हतीतिभावः स्यादेतत्संस्कारशेषेमपिवृत्तिकस्मै

अथमतस्यां निरुद्धेचित्ते नाम्नौ वस्थान्तरं निरूपणमिति तत्रवस्थांसंस्कारोपगंभवतिसर्वनिर्बीजः समाधिः तत्र किं किं वेत्संप्रज्ञातपतञ्जलसंप्रज्ञातः द्विविधः सयोगश्चि
त्तवृत्तिनिरोधपरः निरुद्धस्य च तस्मिन्विषयाभावात् बुद्धिबोधात्मा पुरुषः किंस्वभावः स्यात् तदा द्रष्टुः स्वरूपे ऽवस्थानं १ ७ ७ ७ ७

सुषुप्तोनकुत्सनस्यास्थानात्विषयाभावाद्वित्तिनवृत्तिमात्रेपुरुषस्यविषयोपिनपुरुषार्थवतीवृत्तिः ततःकस्याविविषयभोगेचपुरुषार्थोनोचेन्निरुद्धस्यापि
भसत्वाविभेद्धोविषयाभावदस्यथं सत्रेणपमेदात्विनदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं १ स्वरूपस्यासोपितंज्ञानमुखोरस्वरूपं विवेकेपमानिपुरुषस्याद्वैतेनम्य
रूपमनोपाधिकमनुवृत्तिबोधः ज्ञानादिरूपस्योपाधिकोहिसः स्फटिकस्येवस्वभावस्वच्छस्यजपाकुसुमसंबंधेधम्भोपाधिरक्तिमानचोपा राम०
धिनिवृत्तावुपाधितनिवृत्तिविप्रसंगाद्विनिमावःस्वरूपस्याभेदोपिभेदविकल्पात्त्वधिकरणभावडक्तरिति ॥ ७ ७ ५ ७ ५

सुखमेवाचेतनत्वप्रकृत्याः पेरूपेलेस्वरूपत्रानिषेलेनरात्मनोर्भेदो भावस्यापानयुक्त्यानन्तस्याः पामिनिभावः स्याद्विनत्वयुक्त्यानन्तस्यापायत्रलेहिनास्वरूपे चलेशाङ्कि मैरे
भावस्यापात्रलिने देन पयेरण्यं मेघमास्य युक्त्यानन्तः स्वरूपत्रालिहृतानित्युक्त्यानभिरेषु पैरविहेरणः स्वतन्त्यात्युक्त्यानाविषयस्नेनिनमानुकूलस्यानिला चलिता हे
स्वरूपानन्यवेतेनन्यपथा निरेपु नरोयेवयुक्त्यानि पेनस्वगुणहृक्तिकायाः पुरुषाणामेव प्रधानं चेत्यादि स्वरूपात्पुरुषो भवतः प्रतिपन्नानुमयाप्रतमपनत्याले
नाभिमन्यते निरोधसमापि मपे स्यसेप्रत्रानो पेयुक्त्यानमेवेनिमत्रान्यस्मनन्ना पेतु पश्यति कर्यं नर्हि निपदिनत्या पेभवंतोननथाकेवलं प्रकारेणाप्रकृ
एनरूपधे हेतुपरमायाररूपमत्रं पठन्ति पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः

स्वरूपत्रविशुमरानं चेतनाश्च केवल्याकेवल्ये युक्त्यानचिन्तेनुसन्निना पेभवं तोननथाकथं नाहिं पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः २१

पुरुषस्य प्रधानस्य च संयोगः ... पङ्ग्वन्धवदुभयोः पुरुषप्रधानयोः संयोगः ... पुरुषस्य
... ... पुरुष ...
... ... पुरुष ... ...
... ... भोक्ता ... ...
... पुरुष ... संयोग १ २ ३ ४ ५

भा॰ टी॰ ९ एतच्छ्रुतमतान्तरेऽपि सिद्धमित्याह तथा चेति पञ्चशिखाचार्यसम्मतं एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनमित्यत्र तु कस्यचिदेकदर्शनं यावज्जीवं दुःखादिविषयविवेकविषया वृत्तिः
प्राकृतत्वाज्ज्ञेयत्वेनानुपाख्यातं दर्शनं न ततोऽन्यत्पुरुषस्य चैतन्यमनुभवो दर्शनमित्यत आह ख्यातिरेव दर्शनं यद्यपि धर्मिणां रूपैः ख्यातिरित्येकमित्युक्तं भेदेन
कर्मकर्तृभेदे स्थिते तन्न पुरुषस्य स्वभावो भवतीत्याह ननु लोकप्रसिद्धस्वस्वामिभावे मत्यागमनेनैव चरितार्थः तदनेन मुख्यापेक्षया गौणतामस्य कारणमेव घाट
उपनाम तद्युक्तः संयोगो भोगहेतुः स्वस्वामिभावो हि संबन्धेनाश्रितेन मुख्यपादस्य नाह चित्तं स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनस्तत्संबन्धः नन्वेतच्चित्तं नानेनोपकारं भजते
नोपहितेन तेन च नियतमनियतानि नोपकारं संभवति तदसंबन्धात्तदुपकार्यस्वामित्वं संयोगजन्योपकाराभावेऽपि भवितुमर्हतीत्यत आह अयस्कान्तम
तथा च सूत्रं एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनमिति चित्तमयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनः त
स्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिः संबन्धो हेतुः ४
अयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन भवति पुरुषसंयुक्तं चित्तमपि नतु तत्संयोगि तेन सन्निधिरत्र पुरुषस्य न देशतः कालतो वा संयोगाभावेन पुरुषस्य स्वरूपे
ण च पुरुषस्य भोक्तृशक्तिः चित्तस्य भोग्यशक्तिः तदुक्तं दृश्यत्वेनेति शब्दाद्याकारपरिणतस्य भोग्यत्वेन स्वत्वं भोक्तृत्वं पुरुषविषयाकाराकारितचित्त
स्यापि भेदस्तथापि चैतन्येन परस्परभेदमगृहीत्वा पारमार्थिकसारूप्यात्पुरुषस्योक्तं तस्माच्चित्तेनासंयोगेऽपि चित्तेनोपकारभाजनता पुरुषस्यापि स्वामि
तास्ति नियतं ननु स्वस्वामिसंबन्धो भोगहेतुरविद्याभिनिवेशपर्यन्ताः अविद्यानुपहितस्य चित्तस्य नात्र खलु भिन्नैरपि कार्यसमर्पणेऽपि चाह स्वप्रतिबिम्बरूपादविद्यापाशः प्रवृत्तिसंस्कारस्य
कं कृत्वाऽनन्यत्तत्कामुपसर्पति मायावी नारीरेति तस्याश्चित्तवृत्तिबोधे हेतुत्वम् एवमविच्छिन्नत्वसुपभोगे स्वशाद्याविद्यानिमित्तत्वात्तदनादिः संयोगहेतुः स्वविद्या
वासनयोश्च संतानो बीजाङ्कुरसंतानवदनादिरिति भावः ४ ११

स्यादेतत्पुरुषोऽपि सत्त्वरूपोऽपि स्यादेतच्चरितार्थो निरोधो वृत्तीनां किं पुनः कथं न च पुरुषस्येत्याह पुरुषार्थपरत्वे च प्रधानस्य कथं समाप्तिरित्याह तत्रापि तु मन्त्रसंस्कारात्मकं कथमिदं मात्रस्याश्रयत्वात्
तत्राभिप्रेतान्त्वरूपप्रतिपादनपरं सूत्रं यथा प्रतिपाद्यते ताः पुनरविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः क्लिश्यन्ते क्लेशाः तत्र क्लेशात्मकः तस्य प्रमाणरूपोऽवधार्यः
पञ्च ... पञ्चतयः पञ्चप्रकारा ... भेदा ... क्लेशाः ... नामानि ... सत्त्वपुरुषान्यतां ... कर्माशयो ... विपाको ...
वा क्लेशाः पञ्चतयः ... कारणानि ... विकारा ... क्लेशप्रकरणे ... क्लिश्यन्ते ... क्लेशाः क्लेशाः

ताः पुनरविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः क्लेशाः क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः क्लेशाः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

... क्लेशा ... पुरुषार्थपरेण ... क्लेशहेतुकाः ... कर्माशयो ... विपाकः ... कर्माशयः ...
... पुरुषार्थप्रधानस्य ... कर्माशयं क्लेशकर्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः क्लेशाः ... क्लेशप्रचयक्षेत्रीभूताः ...
... कर्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः प्रमाणाभिलाषपञ्चप्रतिपत्ता ... कर्माशयप्रमाणविपाकाभिभवा ...
धर्मप्रसवभूमयः पञ्चपर्वाः क्लेशा इति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यो·भा·टी· ७

त्र क्लिष्टास्तासां क्लेशाविवेकपारतन्त्र्यं तत्त्वज्ञानमसेव्यत्वं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां क्लेशः प्रकाशः ख्यातिः सत्त्वात् प्रवृत्तिरजसः पुरुषविवेकख्यातेः प्रत्ययेन

सत्त्वपुरुषविवेकविषयाः प्रत्ययाः गुणाधिकारविरोधिनः कार्यारम्भकत्वं तामसानां प्रकाशे विवेकख्यातिपर्यवसानं वृत्तिनिरोधानाधिकारणाम्

धिकारं निरुद्धं तेनैव क्लिष्टप्रमाणप्रत्ययः स्यात् तत्त्वज्ञानं क्लिष्टवृत्तिः प्रमाणं प्रत्यक्षं क्लिष्टं भवेत्

हेतु क्लिष्टाक्लिष्टा वृत्तिः प्रकाशप्रकाशेन विरोधि प्रमाणं तस्मात् क्लिष्टाक्लिष्टा विरोधप्रसंगात् क्लिष्टा निरोध

ख्यातिविषया गुणाधिकारविरोधिन्यः अक्लिष्टाः क्लिष्टाः प्रवाहपतिताः क्लिष्टच्छिद्रेषु अक्लिष्टाः क्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टाः तथाजातीयकाः

संस्कारा वृत्तिभिरेव क्रियन्ते संस्कारैश्च वृत्तय इति ॥

मात्रमेव तत्त्वाद्भक्लिष्टप्रवाहे क्लिष्टाभ्यासात् अभ्यासादेव क्लिष्टप्रवाहोपरमे अक्लिष्टतत्त्वज्ञानाभ्यासात् क्लिष्टं भवति

वाहपतिताः अक्लिष्टवृत्तयः क्लिष्टसंस्कारोपनिपातित्वात् क्लिष्टाः तथाभवितव्याः क्लिष्टच्छिद्रेषु अक्लिष्टा भवति

याः संस्कारपरिपाकक्रमेण क्लिष्टास्तन्निबन्धनाभवन्ति तथाजातीयकाः क्लिष्टाभिर्वृत्तिभिः क्लिष्टाः संस्कारा इत्यर्थः ४

५ १ ७ ४ ५ ४ ५ २ ४ सप्त० ७

ममेदं हेति संस्कारचक्रमनिशमावर्त्तत इत्यनेनोपसंहरति तदेवंभूतं चित्तं विपाकसंस्कारहेतुभूतमात्मकल्पेनावतिष्ठतेऽस्यापवर्गः प्रलयं वा गच्छतीति निपरमार्थः ।पि
कृतमवाप्यमाहू तापञ्चपञ्चधेति पञ्चकमवान्तरभेदः क्लिष्टाक्लिष्टाः प्रकाराः स्युस्तानाह ताः स्वसंज्ञाभिरुद्दिशति प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः निर्दे
शपाठक्रमविग्रहः प्रत्यर्थं दुःखममुत्पन्नेतरयोगेनव्याख्यातात्सामान्यविशेषलक्षणा निर्दिष्टानुक्रमेण दोषविगतानन्तरं कार्यविशेषमावश्यस्य

संस्कारास्तु वृत्तय इति एवं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्त्तते तदेवंभूतं चित्तमवसिताधिकारमात्मकल्पेन व्यवतिष्ठते प्रलयं वा गच्छतीति ताः क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तयः
प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि इन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य ७

तेष्वादौ प्रमाणाभिधाने हेतुः संशयदुष्टकानामुद्देशेनेति त्रिविधस्य पञ्चधा प्रमाणस्य समानाधिकरणस्य पोताप्यरः संशयनिर्णयाभावविप्रमाणाद्
विभज्य सामान्यलक्षणमाह प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानीत्यत्र द्विवचनं मलबोधः पौरुषेयो व्यवहारहेतुः प्रमाणलक्षणं प्रमाणान्तराणि नामवचनेनाघाति
कसंख्याव्यवच्छेदार्थं तत्र सकलप्रमाणमूलत्वात्प्रथमतः प्रत्यक्षस्य निर्देशयति ७

यो॰भा॰ ८ सर्वेष्वेतिसमानेपिपमत्वं विशेषयति तद्रूपेणेति वास्तगोचरतापास्तानगोचरत्वं निवारयति चित्तवृत्तिर्बोधो ज्ञानाकारस्य वास्तुनेपरंबंधं बोधयन्नेवाह्यवस्तूपरागादि
तिस्यत्राहितस्य मर्तुपकारो हेतुमाह इंद्रियप्रणालिकयेति सामान्यमात्रमर्थंइंद्रियोकेविशेषाएवेस्यन्येसामान्यविशेषात्मन इत्यस्याक्षेवार्थः प्रतिपत्तारुण्डेएसामार्
सामान्यविशेषात्मनइति॰ ननु तर्हि किं तुनादत्ममर्थस्य एतत्रैकांतमनुमानमस्य स्वप्रतिपादयत्यन्यत्र अनुमानागमयोर्विषयात्मस्य सविषयं पेर्यगते विशेष
ष्विविशेषावधारणप्रधानेति विषयापि सामान्यमपि प्रसज्यते प्रमाभासेनेत्यर्थापि विशेषांशेष्वप्रसज्यमानौ अर्थमानस्य सथः एतत्सामान्यातिकारोपपत्तेरुप्राणपरंतथा च

बाह्यवस्तूपरागात्तद्विषया सामान्यविशेषात्मनोर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणं फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः॥

ऽविशेषकत्यादिर्यन्तेनाप्रवृत्तिफलमिदं प्रतिपादितं निराकरोति फलं पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोध इति चित्तपुरुषयोर्बोधः कथं विज्ञानग्रहणस्याह मनःफलं न द्विरूपं
गोचरस्यापमेयाकारशुन्याफलस्तोछिन्दाकेषु पज्ञस्तत्र अस्यासत्यमिडोपदर्शिनःसुरुषागस्तोपाद्योऽन्यतोप्यपितु चेतनस्यमेव बुद्धिरूपेण प्रतिबिंबितं बुद्धिरू
सन्नर्थाकारपरिणताकारत्वात्सा च प्रमा वं फलं तन्नतथा भवन्तबुद्धेर्विशिष्टं बुद्ध्यात्मकं सन्निकृष्ट बुद्धात्मिके न सामान्यस्यैककरणापायुक्तः प्रमाणफ रम॰
लभाव इत्यर्थः॥ ७ ॥ ८

एतच्चोपपादयिष्यामः स्वात्मस्वप्रतिसंबंधितिप्रसङ्गस्यानेकान्तं प्रत्यक्षादिलिंगकत्वोक्तं तुल्यतुल्यमानत्वमनुमानत्वभवसंबंधदर्शनसमुच्चयात्मागमस्यानुमानमत्वात्तुल्येन स्वस्य चागम
नान्यत्वानामनुमानानुमानत्वरूपत्वेनानुमेयसत्त्वेऽपि लिङ्गस्य धर्मिणो व्याप्यत्वमनुमेयसत्त्वस्य तुल्यतया तो पाः साधर्म्यसाधर्म्येन समानार्थाः स्वपक्षा
लोकत्वेनान्यस्यानेनानुमेयतुल्यसाधारणत्वेन स्वसाध्यसाधारणधर्मेऽस्मिन्नतिप्रसङ्गेऽभिन्नत्वात्पक्षसपक्षासत्त्वे च सपक्षासत्त्वेऽनभिमतत्वात् स्वरूपासिद्धत्वेन व्याप्योऽपा

प्रतिसंबंधिपुरुषस्तु प्रत्यक्षादुपपादयिष्यामः अनुमेयस्यानुमानानीयेषु तत्त्वेऽभिव्यक्तानीयेऽभ्यो व्याप्तेः संबंधोपपत्तिरिष्यमाणसामान्यावधारणप्र
धानाहृत्यानुमानमप्यथादेशान्तरप्राप्तेर्गमनमनुमानकं चैवं न विशेषव्याप्त्यागमनिः ७

तु च स्वत्वेन साधारणानैकान्तिकत्वमपाकरोति संबन्धानुमानसंबन्धो लिंगमनेन पक्षधर्मतां दर्शयति तन्निवारयति नित्यानित्यसंबंधनानित्यसंबन्धस्य स्वस्यामी
पपक्षपरत्वमुक्तं सामान्यभावारणोऽतिप्रसङ्गविपक्षाद्व्यावृत्तिसंबंधसंबद्धानाधीनानुमानं विशेषेषु संबन्धग्रहणाभावेन सामान्यमेव सुकरसंबंधग्र
हणं गोचरयतीति विशेषग्रहणमात्रपक्षे व्यभिचारोऽहेतुत्वे तु योगिनां विपक्षस्थानस्याप्तिरतो गतिरनुक्तो व्याप्तेर्मितिः चैदेशान्तरप्राप्तेर्गमनमनुमानकं चैवं

हेत्वाभाससूत्रम् ७ ॥

यो॰भा॰टी॰ २ सामान्यस्य वृत्ते वैशेष्यात्मनाह । आप्तेनेति नन्वदृष्टेनकारूपकरण्यात्तदभिसंबंधः आप्तिस्तपावर्तीनेदस्वात्तज्ञेनर्द्धोनुमितेनेवार्थः श्रुतस्पृष्टयनुपात्तद्ब्रुतस्पर
एवानुमितमलब्धत्ताभ्यांमेव रूपितार्थलाभ आप्तिश्चित्तवर्त्तितावस्तु ब्धरावस्य श्रोतुः स्वबोधसमुत्पादः परः स्वबोधसंक्रांतिः स्वस्येत्यर्थे उपरिहृत्यतेश्रोतव्ये जाग्रि
न यथाप्रेप्रियहेतोपायनयाप्रतात्प्रतेजोपंयुगमं यस्यागमस्याश्रद्धेयार्थो वक्तायथायात्मयदृष्टदर्शमात्मितानात्मैषदृष्टपापदृष्टंलिंगेनदृष्टानुमिता
र्थोपयायेत्येवंदेनस्वर्गकामइत्येस आगमः प्लवते मूलवक्तरि तु दृष्टानुमितार्थे निर्विप्लवः स्यात् यदृष्टानुमितार्थोपयायादृष्टः पः कर्मविशिष्कसमिद्धर्मैमनुनापरे
आप्तेन दृष्टोऽनुमितो वार्थः परत्र स्वबोधसंक्रान्तये शब्देनोपदिश्यते शब्दात्तदर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमः यस्याश्रद्धेयार्थो वक्ता न दृष्टानुमितार्थः
स आगमः प्लवते मूलवक्तरि तु दृष्टानुमितार्थे निर्विप्लवः स्यात् विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठं ८॥
कोऽयं समर्थोऽपि हि लोकेवेदे सर्वज्ञानमपोहितः इत्यत आह मलवक्तरि विप्रिमूलवक्तरि तु दृष्टानुमितार्थे इत्यर्थः विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठं विपर्ययइति
जस्याणि वैशेषोपि मिथ्याज्ञानं मिथ्याहि तस्य लक्षणमतद्रूपप्रतिष्ठमासेरूपंतद्रूपाप्रतिष्ठमेवातद्रूपप्रतिष्ठंपयाश्चशब्दभोजोनिश्चितः संशयोपि संगृहीतः पश्यन्तां वायु
विशेषः तत्रतानाहरवैगाय प्रतिष्ठतानु द्विचंद्रदेसनुवाधतानेमसन्वेवमेकस्योपितद्रूपाप्रतिष्ठतानुविचारतोऽपि विपर्ययः प्रसङ्गेनतेस्पतत्त्वात्मस्येमिथ्याज्ञानं
मिति श्रुतेनतद्विसर्वज्ञमेवानुभवसिद्धवाधत्वात् सवासनिवेपर्ययेनानुविकल्पोनतरवत्वविहसस्यमिश्रितस्पात्स्मिवानुविचारयतां नञ्जवाधवुद्धेरितः ९ स्म॰ २

चोदयति सकलस्यापि प्रमाणत्वं नोत्तरेणोपन्यासमेवेति चिन्तामात्रेण पूर्वं बाधनोपपत्तेः पूर्वपूर्वे रोधप्रथमम् उपन्यासेनानुपन्यासमेवेति चिन्तापरमित्यभावः परेरस्तीत्यत्र
मास्येनेति पत्रे पूर्वोपेक्षापरोक्षपत्ति जनेवे हेतुस्वरूपा सारस्योऽन्यानपेक्षेनासेनापेक्षेनेवोक्तरस्य पूर्वमनुपम चोद्यमनासन्दपन्नस्य दृष्टान्तेवोदयो
नन्तु पूर्वं स्योन्तरवाधान्यानस्यानन्तरार्थो मध्यसन्देहस्यानुपपन्नानवेति चित्तमात्रानवेति पुनरपन्नानवेति चेन्नानुबाधकत्वेन स्याद् नार्थे विधेयस्यात् प्रमाणे
नन्तु पूर्वोक्तसदर्थानामवेति सन्दर्भानवोद्भावितानन्तरपरत्वेपितस्येष्वेचेति चचिपासामान्यमपि पामिका दिशुपचयेषु पर्यालसर्वे स्वपरकम
नाप्रमाणस्य बाधनेपदं उदाहरणमाह नन्वप्रमाणेनेति

सकलस्यापि प्रमाणत्वम् यतः प्रमाणत्वेन बाधने भवतीति विषयलाभस्य प्रमाणस्यानन्तप्रमाणेनेवाधनमध्यकारणस्य हेतुमन्तपद्यादित्यनुदर्शनं तदित्यपनेकत्वानुदर्शने
नवाधनेति सेपपन्नपर्वाभासविषय स्वभावप्रसिद्धानामगृह्यमाणविशेषाः केवलाः द्विपदार्थस्य संज्ञाभिलापो मोहो महामोहस्तामिस्रो ऽन्धतामिस्र इति
नेत्येनमवद्यसंज्ञेनाभिधास्यन्ते ॥

दर्शनकमनवच्छिन्नानन्तरोपपत्तस्याभ्यासादसमुद्देशमेव प्रयाणः संयोगेनासमयस्यभिनयस्य केषेत्यपेक्षयोपः सुखोपायोऽनुमेय एव विधामोह इव पूर्वस्मात्तपसः स्वा
स्मिन्नेवाधनेन यथापो ऽन्यानुष्ठीयायविरुद्धयेमुपायहयासिद्धेभिलापस्यानुष्ठीयमानकालादानरूपमेव यान्मोहस्य स्वसमा मिकात्रतिपाये मेहमोहोऽयमः स्वमे
नेनैवाभिसंधिनाप्रवर्तमानस्यकेनचित्स्वविषदूरादमिमाहेनानुमनुपन्नेनन्निवेचनस्य दृष्टानुश्रविकविषयोपभोगस्य सिद्धः प्रतिबंधकविषयः कोपः स
तामिस्रो मोहवृत्तये तामिस्रो ऽनुसंयमनो दृष्टानुश्रविकविषयप्रसुप्तस्यापेक्षकसंयोगे सर्वमेवानुशयादिविषयस्त्रासः सो ऽन्धतामिस्रो ऽन्धतामिस्रः तदुक्तं भेदस्त
मसोष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः तामिस्रो ऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्र इति ॥

हे·बि·टी
१०

शक्यत्वाभावानुपलब्धिर्वस्तु सतो ऽनेकत्वस्य ननु सत्त्वं तावानुपलब्धेर्वैरूप्यवशम्भावान्नानेकत्वस्य कल्पना प्रमेयत्वमिदं वस्तु केवलं विपर्ययः स्यात् इत्यस्य व्यावृत्तेर्न तस्य प्रमाणाविपर्ययेणानेक
नः कस्याप्यनेकत्वं वस्तु सत्स्वभावे कोऽपि प्रमाणान्तरं गतेऽनिवर्त्य शक्यत्वानमाहात्म्यमिव पुनरनिवृत्तिविपर्ययेणानेकत्वं एतदुक्तं भवति कुतश्चिदपि भेदे ऽभेदमात्रोपलम्भे किं वस्तुनि भेदाभावा
मभेदश्चानेकत्वस्य भेदस्य च वस्तुनो भावाभावयोरेकस्य प्रमाणं ना ऽपि विपर्ययोपलम्भस्यानिश्चयादेकत्वस्य प्रतिपत्तिर्मूलमनुपलम्भमात्रं न प्रमाणं किं विशेषणं केन
युपदृश्यस्य विशेष्यस्य नाभेदे विशेष्यविशेषणभावो न हि गवाश्वयोरिति वा भिन्नयोः किं स्याद् भेदेन गृहीतस्य तत्परिच्छेदे न स्वरूपेणैव निश्चयः स्यादिति भेदाभेदविशेषणपरिग्रहे स्वरूपानुपलम्भः शक्यः प्रमाणमनुपलम्भमस्य

शक्यत्वाभावानुपलब्धिर्वस्तु सतो ऽनेकत्वस्य प्रमाणं नोपपद्यते अविपर्ययोपपत्तेर्वस्तु सत्त्वे ऽपि शक्यत्वानमाहात्म्यमिदं धर्मोपलम्भादेवेत्यनेन प्रत्यक्षेण स्वपुरुष
स्य स्वरूपमिति परमार्थतो ऽभेदपुरुषः न दृश्यकेवलकेवलमपरोक्षे न समवायिनं अपरोक्षत्वेन प्रत्यक्षेण स्वभावो ऽनेकत्वाभावनिश्चयः वस्तुधर्माविशेषः पुरुषः ५ ५ ५

नः विशेष्यविशेषणभावस्यानुपलम्भनात्संभवति निर्विकल्पस्य प्रत्यक्षेण सम्बन्धग्रहणं कल्पनामेवोपलक्षणं न तं सम्बन्धं ननु नित्यानित्यत्वानि सत्त्वे वस्तुनः परिच्छेदे धर्मपरिस्थिते
पस्य सत्त्वस्यानेकत्वं कोऽसौ निःस्वभावः पुरुषः न खलु सांख्योपदिष्टो नेः भावो नाम कश्चिदनेकत्वं वस्तुधर्मपि न पुरुषो विशेष्येनेत्यर्थः कश्चित्स्याद् न निषिद्धं वस्तुधर्मान्तरे
न स्यादर्थः प्रतिषेध्यत्वात् प्रतिषिद्धं न वस्तुधर्मान्तरं तत्र प्रत्यक्षाभावाभावयोरसंबन्धादप्रतिपत्तेरिति निश्चितिः ५ ५ ५ ५
५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

राम
१०

तेनैकक्षणसूदाहरणमात्रेण सिद्धिरिति वाच्यं येन यथा हि पचनोपि तन्नासत्वपूर्वापरीभूतः कर्मत्रयपरकस्त्वात्स्थित्वा कृतोपि तेनैवं विधेनैव सत्वापि पूर्वापरीभावमेवाहस्यात्सकलेषि
तदाहिननुभवतु पाकवत्पूर्वापरीभूतं पाकस्यानेकैः पाकक्षणैर्निष्पाद्यत्वात् अपदेशस्तस्मादाह गच्छतीति हन्तेति पालयतीति गम्यते गतिः नेत्रस्थितेरेवमतद्रूपक्रमिकत्वात्सा
च पि भावस्वरूपसंबन्धात् पूर्वापरीभावरूपत्वेकस्मात्परं परस्परं भावः क्रमिकतो भावरूपानुगतत्वसर्वपूर्वस्य वृत्त्यपेक्षेतेन पुनः पुरुषस्यादिरिक्तो धर्मः कश्चित्प्रदर्शितः
स्वरूपेणान्तरमात्रत्वं तथानुगतं तद्धर्मनिवृत्तिकारणं विपर्ययाभावं नमस्यमविकल्पस्य निरिविन्यायेनैव वस्तुतः प्रतिपादिते स्वतन्त्रैर्बोधनाय प्रदर्शितं पञ्चरात्रेऽत्र संबन्धभावप्रस
तोपनिपातः स्यात्स्यादितिहेतुतन्त्रे गतिनिरूपणाय पालयतीत्यर्थमात्रं गम्यते नैवानुगतत्वं धर्मः पुरुषस्येति उसन्निधर्मस्य भावमात्रपदगम्येन पुरुषाच्चापि धर्मान्तरस्याधिक्यासि
नः सधर्मस्तेनवान्तिमपदरूपरक्षितः अभावप्रसक्त्या संबन्धातिरिक्तो हेतुः ॥
पाकस्वरूपनिर्विकल्पं अपि प्रकृतं तद्गतिपदमनुवादकं प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृत्यभावप्रवृत्तिपरिच्छेदकानामस्वप्रतिपक्षेत्तरत्वाद्वस्तुनैव विशेषणभावस्य निरूपणस्य गृहे
परिच्छेदकानामनिर्विघ्ननिपातनिमित्तनिःसंबन्धिपञ्चप्रकृत्यमनुवादकं विधानापकृष्यतरं नियुक्तं निग्रहस्थानमागमस्य प्रवृत्तेर्नामभावरूपस्य प्रसङ्गः कारणं च पुरुषसत्त्वे
स्वरूपं नमस्तदेवानुवर्तते विषयोपरागः स्वातन्त्र्यकारणेन निरूपितः पुरुषस्येति गुणपदसंबन्धसौम्यभिन्नपरमत्वतत्करणावबोधमात्रेणैवमत्र पुरुषस्य विषया
कारणप्रमाणाभावादुक्तमनन्तरमपेक्ष्य बुद्धिपदबुद्ध्यमानपुरुषे स्तुतिः संतरसुच्यते ॥

कस्मात्पुनर्निरुद्धे कैवल्ये चैवं द्रष्टुः स्वभावस्य निरुद्धस्य तत्स्वाद्रूपस्य संप्रबोधप्रसवधर्मतोऽतः सोपपत्तिकात्स्मरणात्सम्प्रबोधेषु कथापाशः छिन्नत्वस्य विनमस्याः विपस्तिनदेहाः अस
यो॰भा॰ वधर्मः सुप्तास्थितस्य भवत्येसुखमहमस्वाप्सं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोतीति स्वच्छीकरोतीत्यपदानुरागः संविवेतनमस्याः विपस्तिनदेहाः प्रसवधर्माशस्याद्दुःखमस्व
११ स्वाप्सं स्त्यानं मे मनः कस्माद्यतो भ्रमत्यनवस्थितं नैर्ज्ञानाभ्यनूनजः संसेसमुद्धासेष्वापेप्रवृद्धस्य प्रसवधर्माशमाहरगाढं मूढोऽहमस्वाप्सं गुरूणि मे गात्राणि क्लान्तमेव

साच संप्रबोधे प्रत्यवमर्शात्प्रत्ययविशेषः कथं सुखमहमस्वाप्सं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानं मे मनो भ्रमत्यनवस्थितं गाढं मूढो
ऽहमस्वाप्सं गुरूणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तमलसं मुषितमिव तिष्ठतीति स खल्वयं प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शो न स्यादसति प्रत्ययानुभवे न च तदाश्रिताः स्मृतयश्च
न तद्विषया न स्युः तस्मात्प्रत्ययविशेषो निद्रा सा च समाधावितरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति ७

न मलसंमुषितमिव तिष्ठतीति एतेनैषामभ्यतिरेकेऽनुमानिरेकमाह स खल्वयमिति प्रबुद्धस्य प्रबुद्धमात्रस्मरणं चिन्तार्थः निरोधकालेऽप्रत्ययानुभावे ह्यस्मात्कारणो
नुभवस्य स्थैः ननु प्रमाणादयोऽमुख्याः चित्ताधिकरणा निरुध्यन्तां समाधिप्रतिपक्षत्वान्निद्रा पास्तु कथं सा निरोद्धव्या पाः कथं समाधिप्रतिपक्षेनेत्यत आह सा च
समाधाविति एकाग्रतारूपस्यापि नामसत्त्वेन निद्रा सबीजनिर्बीजसमाधिप्रतिपक्ष इति सामान्यनिरोद्धव्येत्यर्थः ७ स्व॰ ११

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः प्रमाणादिभिरनुभूते विषये ऽसंप्रमोषो ऽस्तेयः सा स्मृतिः संस्कारमात्रजस्य हि ज्ञानस्य संस्कारकारणानुभवावभासित्वो विषयस्यातीतो यस्तद
धिकविषयपरिग्रहस्तु संप्रमोषः स्तेयः अस्याभावस्त्वसंप्रमुष्टस्तेय इस स्मात्स्वप्रमोषस्तु परस्मृतेः एतदुक्तं भवति सर्वे प्रमाण्याः स्पोऽन्यधिगतमर्थं सामान्यतः प्रकारतो वा
धिगमयन्ति स्मृतिः पुनः पूर्वानुभवमर्यादामनतिक्रामति तद्विषया तदूनविषया वा न तु तदधिकविषया सोऽयं वृत्त्यन्तराद्विशेषः स्मृतेरिति मन्वानः पृच्छति किं प्रत्ययस्येति ग्राह्यप्रवण

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति आहोस्वित् विषयस्येति ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासः तज्जातीय
कं संस्कारमारभते स संस्कारः स्वव्यंजकांजनः तदाकारामेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति ॥

त्वात्स्वानुभवस्य स्वानुभवाभावात्ततः संस्कारोऽन्यस्यमेव स्मारयतीति प्राप्तिमात इत्यत्र अनुभवमात्रजन्मतया ज्ञानानुभवमेवेति तिमस्योपपत्तिरुभयस्मरणमध्यास्य
तियाह्यप्रवणतया ग्राह्योपरक्तः परमार्थेन तु ग्राह्यग्रहणस्वरूपं तयोरेकमस्वरूपं निर्भासयतीति प्रकाशयतीत्य स्वव्यंजकं कारणमंजनमाकारो यस्य स तथो
क्तः स्वकारणाकारसरूपः ११

बो॰भा॰ १२ ननु परेकारणाभिचारेण नुस्ट्स्मरणयोः साम्यं कल्पाद्भेदः स तत्त्वाह तद्ग्रहणे निग्रहणमुपादानं भवद् इतस्यो पादानं संभवति तद्वेनानुभिन्नबोधरूपे इति सुक्तं ग्रहणाकारे
ग्रहणस्वरूपं पूर्वे प्रधानं यस्याः सा तथोक्ता किं अतत्स्वापभेदेपि गुणप्रधानभाव इत्याह ग्राह्याकारः पूर्वः प्रधमो यस्याः सा तथोक्ता इदमेव वचनात्ग्राह्याकारस्य ग्राह्यस्य पूर्वे
त्वं यद् उत्तरविषयीकृतत्वमर्थस्य तदेव ग्रहसंतरविषयीकृतगोचरत्वमिति इति सुक्तं भवति सो यमसंप्रमोषः इति नानुभवस्मृतिस्यानेरापि संप्रमोषः दर्शयन्निति प्रकारेऽनेन

ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धिः ग्राह्याकारपूर्वास्मृतिः सा च द्रूपी भाविता स्मृतेनैव ग्राह्याभावितस्मृतिर्ग्रहणेभावितस्मर्त्तव्यानास्मृतिः समये स्वभावितस्मृतेनैवेति स
र्वेषाम् नयः क्रमागतविपर्ययविकल्पमिदं स्मृतीनां मनुभवान्तरभवं इति सर्वेश्चैतान्यतः सुखदुःखमोहान्निकाः सुखदुःखमोहाश्चैकैकेपि पुष्पमस्य सुखा
नुभयो रागः दुःखानुभयोद्वेषः मोहः पुनरविपर्यतोऽप्यनाः सर्वान्तत्त्वन्यतोनिरर्थकाः स्मृतः ग्रासंगानि पर्यसंप्रज्ञानानोवाचस्मार्पर्ध्वनिश्चसंप्रज्ञानमिति ७

स्वदेशकालयोरनुभूतस्यानुभूतवरदेशकालान्तरसंवेदनस्वरूपस्तत्त्वाह सा च द्रूपो निभावितः कस्मिनः स्मृतेश्चोपपासानथोक्तास्वभावितोऽकस्मिनः पारमा
र्थिकइति पारमार्थिकस्यमित्यविपर्ययस्तस्यस्तपोपपत्त्वात्तस्याभासनपानुस्मृतिरुक्ताप्रमाणाभासमेव प्रमाणमिति भावः कस्मात्पुनरंनेस्मृते
रूपमाभासइत्याह पूर्वोः स्मृतयइति स्वानुभवः प्राप्तिः प्राप्तिपूर्वाश्रुतिः स्मृतिस्तस्मृतीनामुपजनइत्यर्थः नन्वेये पुरुषेक्तिष्वनिनेनिरर्थ्याः प्रेक्षावताके स्प॰ १२
श्चनयाननुपृत्तयः नास्किमर्थमासाननिरर्थइत्याह स्वाश्चैनइति सुगमं ७

निरोधोपायं पृच्छति अथैतेषां सूत्रेणोत्तरमाह अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः अभ्यासवैराग्ययोर्निरोधजनकत्वेपि सर्वान्तरस्यापारमेदेन समुच्चयेनानुविकल्पस्याहेति
नदीति प्रवाहभारः प्रबन्धः । निम्नतागंभीरताऽगाधत्वे निम्नपावनत्वात्मा अभ्यासस्य स्वरूपप्रश्नेन कथंता(?)समाह तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः तद्व्याचष्टे चित्तस्याहंनिक
स्य राजसतामसवृत्तिरहितस्य प्रशान्तवाहिता विमलतासात्त्विकवृत्तिवाहिता ऐकाग्र्यता स्थितिः तदर्थं सामस्थित्याविति निर्मलसत्त्वमीमांसा ऽभ्यासापत्याद्यमेऽन्वर्थेषि

चित्तनदी नाम उभयतोवाहिनी वहति कल्याणाय वहति पापाय च या तु कैवल्यप्राग्भारा विवेक
विषयनिम्ना सा कल्याणवहा संसारप्राग्भाराऽविवेकविषयनिम्ना पापवहा तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्घाट्यते
इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधः तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिः तदर्थः प्रयत्नो वीर्यमुत्साहः तत्संपिपादयिषया तत्सा
धनानुष्ठानमभ्यासः १३ ॥

नेहं ... प्रयत्नमेव पर्यायाभ्यां विशदयति वीर्यमुत्साह इति तस्यैव च्छायापत्तिं तामाह तत्संपिपादयिषयेति तद्वितास्थितिपरतया निवृत्तस्य विषयमाह तत्साध
नेति स्थितिसाधनेति स्थितिसाधनान्यन्तरंगबहिरंगाणि यमनियमादीनि साधनानि कर्तुमिच्छापारेव फललाभोत्तरत्रेति ॥

यो॰भा॰ १३ नव्युत्थानसंस्कारेणझगित्येवाभिभूयते निवृत्तेः अभ्यासः कथं स्थिरः स्यादित्यत आह स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः सोऽयमभ्यासो विशेषणत्र
यसंपन्नः सन् दृढावस्थानसहसा व्युत्थानसंस्कारैरभिभूतस्थितिरूपविषयो भवतीत्यादि पुनरेवंभूतमप्यभ्यासं कृत्वोपरमेत ततः कालपरिवासेनाभिभवेत तस्मि
न्नोपरन्तव्यमिति भावः वैराग्यमाह दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यं चेतनाचेतनेषु दृष्टविषयेषु वितृष्णस्य नामाह स्त्रियः इत्यन्नपानमैश्वर्यमा विष

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः दीर्घकालासेवितः निरन्तरासेवितः तपसा ब्रह्मचर्येण विद्यया श्रद्धया च संपादितः सत्कारवान् दृढभूमिर्भव
ति व्युत्थानसंस्कारेण द्रागित्येवानभिभूतविषय इत्यर्थः दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यं स्त्रियोऽन्नपानमैश्वर्यमिति दृष्टविषय
वितृष्णस्य स्वर्गवैदेह्यप्रकृतिलयत्वप्राप्तावानुश्रविकविषये वितृष्णस्य ७

संप्रत्यनुश्रवो वेदस्ततोऽधिगता आनुश्रविकाः स्वर्गादयः तत्रापि वितृष्णस्येत्याह स्वर्गेति देहरहिता विदेहाः करणेषु लीनाः तेषां भावो वैदेह्यं ये तु प्रकृतिमेवात्मानम
भिमन्यमानाः प्रकृत्युपासकाः प्रकृतावसाधिकारा एव लीनास्तेषां भावः प्रकृतिलयत्वं तस्य प्राप्तिविषये वितृष्णस्य आनुश्रविकविषये वितृष्णस्येत्याह स्वर्गे
त्यादि प्राप्तविषये वितृष्णस्येत्यन्ते ७ राम॰ १३

ननु यदि चैतत्समानं वैराग्यं हेतुर्विषयप्राप्तावपि तदसौ निर्वैराग्यं स्यादित्यत आह दिव्यादिव्येष्विति नैवेतत्समानं वैराग्यमपि तु दिव्यादिव्यविषयसंप्रयोगेऽपि चित्तस्य
अनाभोगात्मिकामेव स्वरूपयति हेयोपादेयशून्यस्यासंगरूपेषु रागेत्या योपेक्षानुद्वेषे वशीकारसंज्ञा कुतः पुनरियमित्यत आह प्रसंख्यानबलादिति तापत्रयपरीतता
विषयाणां दोषस्तत्सारिभावनया तत्साक्षात्कारः प्रसंख्यानं तद्बलादित्यर्थः यतमानसंज्ञा व्यतिरेकसंज्ञा एकेन्द्रियसंज्ञा वशीकारसंज्ञा चेति चतस्रः संज्ञाः
सा नाभिनः रागादयः खलु कषायाश्चित्तवर्तिनस्तैरिन्द्रियाणि यथास्वं विषयेषु प्रवर्त्यन्ते तन्मा प्रवर्तिषतेन्द्रियाणि विषयेष्विति तत्परिपाचनायारम्भः प्रयत्नः

दिव्यादिव्यविषयसंप्रयोगेऽपि चित्तस्य विषयदोषदर्शिनः प्रसंख्यानबलादनाभोगात्मिका हेयोपादेयशून्या वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

सा यतमानसंज्ञा तदारम्भे सति केचित्कषायाः पक्वाः पच्यन्ते पक्ष्यन्ते केचित्तत्र पक्ष्यमाणेभ्यः पक्वानां व्यतिरेकेणावधारणं व्यतिरेकसंज्ञा इन्द्रियप्रवर्तनासमर्थतया
पक्वानामौत्सुक्यमात्रेण मनस्यवस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञा औत्सुक्यमात्रस्यापि निवृत्तिरुपस्थितेष्वपि दिव्यादिव्यविषयेषूपेक्षाबुद्धिः संज्ञात्रयात्परा वशी-
कारसंज्ञा एतयैव पूर्वासां चरितार्थत्वान्नताः पृथगुक्ता इत्यसर्वमवदातम् ॥ ॥ १५ ॥

यो० भा० अपरं वैराग्यमुक्त्वा परमाह तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यं अपरवैराग्यमुपवैराग्यं प्रतिकारणत्वं तत्र च ह्रमाह दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी विरक्त इति अनेनाप
१९ रं वैराग्यं प्रदर्शितं पुरुषदर्शनाभ्यासात् तद्गमनानुमानागमाचार्योपदेशसमधिगतस्य पुरुषस्य दर्शनं तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन निषेवणं तस्मात्तस्य दर्शनस्य प्रकर्षम
त्वमःपरिहृत्यासत्वैकतानतातया योग्यगुणपुरुषयोः प्रकर्षेण विवेकः पुरुषः शुद्धोऽनन्तः न तद्विपरीता गुणा इत्येवं ख्यात्या प्यायितबुद्धिसत्वयोगिनः सततोक्तः
तत्त्वेन धर्ममेघाख्यः समाधिरुक्तः स तथाभूतो योगी गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यः सर्वथा विरक्तः स तत्पुरुषाख्यातभ्यासात्तत्त्विपिगुणगामिका यं पाव

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यं दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी विरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात्तच्छुद्धिप्रविवेकाप्यायितबुद्धिर्गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यो विरक्त इति तद्द्वयं वैराग्यं तत्र यदुत्तरं तज्ज्ञानप्रसादमात्रं ७

दृश्यक्त इति तत्त्वमाद्द्वयं वैराग्यं पूर्वं हि वैराग्यं सत्वसमुद्रेकविधूततमोरजःकणकलंकसंपृक्ते चित्तस्वेतवृत्तौ एकानाम पि समानं तेहि तेनेव प्रकृति वपा
वनस्तुः पयोन्त्ते वैराग्यात्सक्तो भवत्यपरं तत्र तत्त्वपोद्धर्मो मे घ्येयदुत्तरं तज्ज्ञानप्रसादमात्रं मात्रपदं दोनत्रभिवैषयनां सत्त्वप्रतेजत्वाद्दितात्ततं चित्तसत्वजे
लेकमलेना पेव्यपरम्पत्त्वमस्या अ पोन एवज्ञानप्रसादइत्युच्यते चित्तसत्वं ह्रिप्रसादस्वभावं रजस्तमःसंपर्कान्तमा हि न ताम्यनुभवतीदे वैराग्यमाभ्ये
सविमलत्वाभिधारणीयोयस्मस्तारजस्तमोमलत्वान्निप्रसन्नेन ज्ञानप्रसादमात्र पदिशोषं भवति ७ स्प०
१४

तस्य गुणानुपकारे पलायदर्थेऽनिपत्स्योदये समस्योगे वसुद्धिनस्यादितः स्यादिविशेषेसति स्यादिमादित्यर्थः प्रापणीयं कैवल्यं प्राप्नं पथाव स्यातिजो वश्व विदन्यक्रो भव
त्यादिसंस्कारमात्रस्य छिद्रम् तस्यादिस्तुल्याद्विपाकः कुतः प्राप्नाप्नं यतः क्षीणाः क्लेशाः केवलं विघात्यसवासनाः नचापि धर्माधर्मसमूहोभवसजनकाम
ण प्रवंधस्य संक्रमः प्राप्तोऽतो नकृतः कैवल्यमिषत्वात् छिद्रेष्वविज्ञानसंधीनिपतो निपस्पतथोक्तः धर्माधर्मसमूहस्य समूहिनः पवोऽणितानिभि

यस्योदये प्रसुद्धिनस्यादिसंवमन्यते प्राप्नं प्रापणीयं क्षीणाः क्लेशाः केवलाः छिद्रः भिन्नप्रवाहभवसंक्रमो यस्मात् छिद्रस्य जनितस्यादिपनेम स्यात्रा
यन्न इति ज्ञानस्यैव परा काष्ठा वैराग्यं एतस्यैव हि नान्तरीयकं कैवल्यमिति ७

शान्तिनस्त्रिज्ञातु जन्मेरणजन्माप्रतिबंधकस्य तेसोपभवसंक्रमः क्लेशाद्यपेछिन्नः यथाव स्यातिके रामलः कपोशयः प्रसन्निमलेतादृपाकइति नपुप्रसंख्या
नपरिपाकं धर्ममवंच निरोधमेनत एकिं नद्रक्लिपज्ञान प्रसादमात्रमेस्यतत्स्वाह ज्ञानस्यैव ते धर्ममेव भेदएव परं वैराग्यं नान्यत यथाव स्यातिप्रसंख्या
नेप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः नहसर्वविधारणमलापेनस्य ज्ञानस्यानंसान्नेपमस्यामिति च तस्याद्येतस्य हि नान्तरीयक
मविनाभाविविवेकख्यातिमिति ७

यो०भा० १५ उपायमभिधाय सप्रकारोपेयकथनायप्रज्ञाविच्छयोपायद्वयेनेति वितर्कविचारानंदास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः संप्रज्ञातमपूर्वकं लक्षणं संप्रज्ञातस्यप्र
श्यमं संज्ञातो पवर्णनं संप्रज्ञातः सामान्यवितर्कविचारानंदास्मितानां रूपैः स्वरूपैः अनुगमात् निपातनया विवेकं वितर्कयतो निश्चेतनस्येति स्वरूपस्या
लम्बनेति प्रज्ञाख्याभोगः स च स्थूलविषयत्वात्स्थूलः यथा योगिनामादौ चतुर्भुजादिः स्थूलमेव तस्य विषयस्यालम्बनं यथा योगिनः स्थूलमेव पांचभौतिकं चतुर्भुजादि ध्येयं
साक्षात्करोति यथा स्वस्यामि एवं चित्तस्यालंबने स्थूल आभोगः स्थूलकारणभूतसूक्ष्मं तन्मात्रेंद्रियगविषयो विचारः। तदेवं ग्राह्यविषयं दर्शयित्वा ग्रहणविषयं दर्श

अथोपायद्वयेन निरुद्धचित्तवृत्तेः कथमुच्यते संप्रज्ञातः समाधिरिति वितर्कविचारानंदास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः वितर्कः चित्तस्यालंबने स्थूल आभो
गः सूक्ष्मो विचारः आनन्दो ह्लादः एकात्मिका संविदस्मिता ॥

यतः स्थानं नवइन्द्रियेषु स्थूलस्यालंबने चित्तस्याभोगः आनन्दाख्यो ह्लादः प्रकाशशीलतया खलु सत्त्वप्रधानादहंकारादिन्द्रियाण्युत्पन्नानि सत्त्वं सुखमिति तान्यपि सु
खानीति तेन स्थूलाभोग आह्लाद इति ग्रहीतृविषयं संप्रज्ञातमाह एकात्मिका संविदिति अस्मिताप्रभावितान्निरूपणीति नेयाम अस्मितास्वरूपं साक्षात्कृत्य प्रदेश
सदेवहि एकात्मिका संविदितेत्यस्मां च ग्रहीतृसंतर्भावाद्ग्रहीतृग्रहणविषयः संप्रज्ञात इति ॥ राम० १५

चतुर्णामप्यवान्तरविशेषमाह तत्र प्रथम इति कार्यकारणानुप्रविष्टं कारणं कार्येण तद्रूपस्थूलस्याभोगः स्थूलसूक्ष्मेन्द्रियास्मिताकारणं चतुष्टयानुगतो भवतीत्यतो तु विदे फरूपाभावेऽपि स्वसंप्रज्ञाताद्भिन्नोऽसंवेलतद्भेदकमसंप्रज्ञातमवतारयितुं पृच्छति स्व कोऽसौ विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः पूर्वपदेनोपायकथनमुत्तरेण च स्वरूपकथनेन प्रथमपदे वृत्तीनां सर्ववृत्तीनां विरामपदं चाचष्टे तस्य परं वैराग्यं विराम एव वृत्तीनामभावः तस्य प्रत्ययः कारणं तस्याभ्यासः तस्यानुष्ठानं तदेव पूर्वं यस्य स तथा स्यापरं वैराग्यं निरोधकारणं कस्मान्न भवतीत्यत आह सालम्बनो ह्येति निरूपयति स्वप्रकारणं पुनस्तेन विरुद्धं निरूपं चापरं वैराग्यं सालम्बनं निरालम्बनसमाधिजनका

तत्र प्रथमः चतुष्टयानुगतः समाधिः सवितर्कः द्वितीयो वितर्कविकलः सविचारः तृतीयो विचारविकलः सानन्दः चतुर्थस्तद्विकलोऽस्मितामात्र इति सर्व एते सालम्बनाः समाधयः अथासंप्रज्ञातसमाधिः किमुपायः किंस्वभावो वेति १७ विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधः चित्तस्य समाधिरसंप्रज्ञातः तस्य परं वैराग्यमुपायः सालम्बनो ह्यभ्यासस्तत्साधनाय न कल्पत इति ॥

येषामभ्यासाद्विरसंवेल्पोरेवसानप्रसारसम्यग्ज्ञातस्योपमिपेक्ष्यावधिमेवसमाधिरेवर्द्धिततं मतिस्थिरतासमोमतामवुद्धसत्त्वादुपजातज्ञानस्वरूपापतिक्रमेणप्रवर्तमानोऽयं तेऽपि यथार्थपर्यवसितत्वे स्वसामान्यविषयपरे सामान्यस्वरूपप्रतिष्ठः सन्निरालम्बनः संस्कारमात्रशेषस्य निरालम्बनस्य समाधेः कारणतामुपपद्यते सम्यक् स्यादिति स्यात्
चित्तस्य करणमाश्रयणीयम् ॥

यो॰भ
१९

मभावप्राप्तमिव वृत्तिरूपकार्याकरणात् निर्बीजो निरालंबः अथवा बीजं क्लेशकर्माशयास्ते निःक्रान्ता यस्मात्स तथा निरोधसमाधेरवान्तरभेदं हानोपादानांगमाह ऽयमिति
स खल्वयं निरोधः समाधिर्द्विविधः उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च उपायप्रत्ययो वक्ष्यमाणः श्रद्धादिः प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधेः स तथोक्तः भवन्ति जायन्तेऽस्यां जन्तव इति
भवोऽविद्या भूतेन्द्रियेषु वा विकारेषु प्रकृतिषु वाव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्रेषु नात्मसु आत्मख्यातिः लौकिकानां वैराग्यवतां तत्रान्तःसत्त्वस्य भवः प्रत्ययः कारणं य
स्य निरोधसमाधेः स भवप्रत्ययः तत्र योगिनामुपायप्रत्ययो योगिनां मोक्षमाणानां भवति विशेषविधानेन दोषस्य मुमुक्षुसंबंधं विशेषयन्निकेषां नाहि भवप्रत्य

विरामप्रत्ययो निर्वस्तुक आलम्बनीक्रियते स चार्थशून्यः तदभ्यासपूर्वं हि चित्तं निरालम्बनमभावप्राप्तमिव भवतीत्येष निर्बीजः समाधिरसंप्रज्ञातः स खल्वयं द्विविध उपा
यप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च तत्रोपायप्रत्ययो योगिनां भवति १८ भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन चि
त्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः ७

प्रत्ययस्तेषामन्तरमाह भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्चेत्येषामिति सूत्रार्थः तद्व्याचष्टे विदेहानां देवानां भवप्रत्ययो मन्ते निरुपायागम्यमानमसाक्षातेन
प्रतिपन्नास्तदुपासनपातत्त्वास्या यासितान्तःकरणाः भूतेन्द्रियान्यतमेष्वात्मत्वेन भूतेन्द्रियेषु भूतेन्द्रियेषु वा लीनाः संस्कारमात्रावशेषमनसः षाट्कौशिकशरीररहिता विदेहाः ते
हि स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः प्राप्नुवन्तः विदेहस्य हि विकलं चैकैवल्यमसारूप्यं साधिकारसंस्कारशेषतया चैव हि स्वसंस्कारमा सम॰
त्रोपभोगेनेति क्वचित्पाठः तस्यार्थः संस्कारमात्रमेवोपभोग्यमस्य न तु चित्तमित्यर्थः ॥ ७ ८ ७ १९

ज्ञात्वावधपः संस्कारविपाकेन यथाजातोपक्रमनिर्वाह्यं त्रिस्त्रमितिकामेलिपु नरपिसंसमेविवं त्रितयावृत्ताप्रपोक्तं करुणमन्वंतरणोरनितंहतोनिपुरविंसकाः भौतिकास्तु शान्त
पूर्णा अतित्रितयावृत्तिलयप्राक् मयकर्मरसंस्कारपंचतन्मात्रेषुस्वमनराज्ञ्येनवन्निपन्नानदुपासनप्रानदासनावाप्तितोनः करणाः पर्यैपातानेनरममकादे
नाममनमस्मिन्नवेना साधिकारेचरितार्थाएवं विसतार्थचत्तः स्वाधृतिविवेकस्वात्मनिमप्तिन्नपेदत्तनितसतपुरुषान्यतास्मानेस्तुचेतसोऽचरितार्थस्या
त्रितसाधिकारत्वेत्रितसाधिकारस्येत्नसिप्रवृत्तालीनेकैवल्यपदमेवानुभवंन्निपातन्नपुनरेवतेनेऽस्याधिकारवशाद्वृत्तमितिप्रवृत्तिसाम्यमुपागतमविक्रुधनपि

सुसंस्कारविपाकेन यथाजातोपक्रमनिर्वाह्यं त्रितयाप्रवृत्तिलयः साधिकोस्येन सप्रवृत्तिर्लीनेकैवल्यपदमेवानुभवन्निपातन्नपुनरेवतेनेऽस्याधिकारव
शाद्वृत्तमिति १९

ज्ञाप्यपुनरपिप्रादुर्भवं त्रितलोन्निविचेतनेनयावषानिपातेमहावसुपगतोमंदुकेदेहः पुनरंभोदवापि धारावसकान्येदुकेदेहमनुभवन्ती त्रितयावृत्तापुप्रोक्तंस
हस्तंसाभिमानिकाः वैराग्यदशसहस्राणि त्रितयंत्रितिगनन्वयः पूर्णेशनसहस्रेनुगतं सप्तक्रविंसकाः प्रत्यंत्रिगुणप्राप्यकालसंख्यानविषपेनेनदस्यपु
नर्भवहेप्राप्तिहेतुनयाहेयत्वंसिद्धम १९

यो॰भा॰ योगिनं तु समाधेरुपायक्रममाह श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् इतरेषामन्ये निरुपायादि॰ चैतकास्यापि श्रद्धादेवं जयएवेसतत्वाह श्रद्धा चेतसः संप्रसादः स चागमानु
मानाचार्योपदेशसमाधिगततत्त्वविषयोऽभिरुचिमतः संप्रसादोऽभिरुचिरभीच्छा श्रद्धालूनां दुपादिरत्नात्माभिमानिनामभिरुचिरसंप्रसादो हि सः आमोदमलत्वादि
१७ सर्वैः कुसमवेव श्रद्धेत्यतस्त्वाह सा हि जननीव कल्याणी योगिनं पाति विमार्गे पातनन्यनेनयोगेन तस्य विद्याविशेष इष्टमार्गविषयप्रयत्नं प्रसूत इत्याह तस्य हि

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् उपायप्रत्ययो योगिनां भवति श्रद्धा चेतसः संप्रसादः सा हि जननीव कल्याणी योगिनं पाति तस्य हि श्रद्दधान
स्य विवेकार्थिनो वीर्यमुपजायते समुपजातवीर्यस्य स्मृतिरुपतिष्ठते स्मृत्युपस्थाने च चित्तमनाकुलं समाधीयते समाहितचित्तस्य प्रज्ञाविवेक उ
पावर्तते येन यथार्थं वस्तु जानाति ६

श्रद्दधानस्य तस्य विवरणं विवेकार्थिनो वीर्यमुपजायते स्मृतिर्ध्यानमनाकुलमपीडितं समाधीयते योगाङ्गसमाधियुक्तं भवति यमनियमादिनाङ्ग
त्यकसमाधुपस्थासेनच यमनियमादयो ध्यानचित्ताः तदेवमखिलयोगाङ्गसंपन्नस्य संप्रज्ञातोऽस्या यत इत्याह समाहितचित्तस्येति प्रज्ञाया विवेकः प्रकर्ष स्म॰
इउपजायते॥ १७

संप्रज्ञातपूर्वमसंप्रज्ञातोस्यास्माद्भवति तस्माद्भ्यासात्तत्वैवेत्तत्त्वदृष्टिमद्भ्यो नन्त्यवैराग्याच्च वैराग्यात्संप्रज्ञातः समाधिर्भवति स हि कैवल्यहेतुः सत्वपुरुषान्यताख्यातिपूर्वो
ऽचिरेण धर्ममेघसमाधिरूपकार्यकरणेन च ये तत्र धर्मप्रकारादयस्तद्भवति ननु श्रद्धादयः पञ्च योगोपायास्तर्हि सर्वेषामविशेषेण समाधिस्तत्फलं स्यात् तदप्येतनुसंस
चित्तस्य हि कस्यचित्क्षिप्रं कस्यचिच्चिरेण कस्यचिच्चिरतरेण कस्यचिन्नेत्यत्र प्रमेयं सन्धाय आह ते खलु नव योगिनो भवन्ति उपायाः श्रद्धादयो मृदुमध्याधिमात्राः ताम

तदभ्यासात्तत्तद्रूपापन्नवैराग्याच्च संप्रज्ञातः समाधिर्भवतीति ते खलु नव योगिनो भवन्ति यथा मृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपाय इति तत्र मृदूपायस्त्रिविधः मृ
दुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग इति तथा मध्योपायस्तथाधिमात्रोपाय इति तत्राधिमात्रोपायानां तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिलाभः समाधिफलं
च भवतीति मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति ततोऽपि विशेषः तद्विशेषादप्यासन्नतमोऽधिमात्रतीव्रसंवेगस्याधि
मात्रोपायस्य समाधिलाभः समाधिफलं चेति ॥ २ ॥

वेगसंस्कारादृष्टवशात्तेषां तेन योक्ताः संवेगो वैराग्यं तस्यापि मृदुमध्यतीव्रताया भेदोपरासत्कारदृढत्वाद्देवेनेषु पारदर्शीसेपीयसीसिद्धिज्ञानदर्शन
तिसत्त्वेन तीव्रसंवेगानामासन्नस्तत्सर्वोत्तमं भाव्यं समाधेः संप्रज्ञातस्य फलमसंप्रज्ञातस्तस्यापि कैवल्यं मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः निगदव्या
ख्यातेन व्याख्यातमिति ॥ ॥

यो॰भा॰ सन्नांतरं पात्मापि तं विमृशन्ति किमस्मादेवेति नवा शब्दः संशयनिवर्तकः ईश्वरप्रणिधानाद्वा चेदे प्रणिधानात्तु किं विशेषान्मानसाद्वाचिकात्कायिकाद्वेत्यत्र वर्जितोः
१८ मिमुखीकृतस्तमनुगृह्णाति चमभिध्यानमनागतोऽर्थोऽस्यदमस्याभिमतमस्त्विति तन्मात्रेण न व्यापारान्तरेणाशेषसुगमं नुवेन न चोत न्याभ्यामेव मूर्तेनान्ये
न तिरश्चं ईश्वरश्चेतस्त्वेन नस्त्वाहिं प्रधानं प्रधानविकाराणामपि प्रधानमधपातान्तथा चनतस्यान्तर्जितमेवेतत्वात् स्वथचेतनस्तथापि चितिशक्तेरीदृशोऽस्याद

किमस्मादेवासन्नतमः समाधिर्भवति अथ वा स्वसाधनमवलम्बोऽपि कश्चिदुपायोऽस्तीति ॥ ईश्वरप्रणिधानाद्वा प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ई
श्वरस्तमनुगृह्णाति अभिध्यानमात्रेण तदभिध्यानादपि योगिन आसन्नतमः समाधिलाभः समाधिफलं च भवतीति अथ प्रधानपुरुषव्यति
रिक्तः कोऽयमीश्वरो नामेति ॥ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः अविद्यादयः क्लेशाः ७

संसारितया वास्मितादिक्लेशक्लृप्तत्वात्तद्वर्जितत्वात्तदभिध्यानमित्याशयवान्भाष्यकृत्प्रश्नपूर्वं सूत्रेणोत्तरमाह क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशे रम॰
ष ईश्वरः अविद्यादयः क्लेशाः क्लिष्टं निरवद्यमी पुरुषं सांसारिकं विविधदुःखप्रहारेणेति ॥ ॥ १८

कुशलाकुशलानि धर्माधर्मौ स्तेषां च कर्म्मजस्यादुपचारात् कर्म्मत्वं विपाको जात्यायुर्भोगाः विपाकानुगुणा वासना आशयस्तेषां पाकावस्थितं मनो भवति येन तद्व्यापारः अक्लिष्टमनसा निर्विकल्पं कर्म्मप्राप्य
ऽपि कर्म्म भोगस्याविद्यमानत्वात् नावरुध्यते किन्तु चक्रमभोविताय भोगस्य फलस्याविनाशापूर्वक रमणस्य तु भवजन्माभावनाकर्म्मविपाकानुगुणाः क्लेशा च मोहेक्षणत्
योऽनुभूय मानकर्त्ता इतिद्योपि पुरुषे परामर्शात् तस्यास्य रूपमहत्त्वादेव तत्परमर्शः सिद्धः कृतं क्लेशकर्मैस्तैः सह स्वभावं मनसि वर्त्तमानाः संसारिके पुरुषे व्यप

कुशलाकुशलानि कर्म्माणि तेषां फलं विपाकस्तदनुगुणा वासना आशयः पापेनेच्छया सिद्धानि मनाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते सहितस्य फलस्य भोक्तेति यथा जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्त्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते योऽपि तेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुष ईश्वरः ७ ७ ७ ७ ७

दिश्यन्ते कस्मात् सहितफलस्य भोक्ता चेतसि येन तस्यास्य रूपत्वादीश्वरस्यापि तत्सम्बन्धः प्राप्नोति तत्प्रतिषेधार्थमपरामृष्ट इत्याह योऽपि तेन भोगेन तुष्टस्तेन वै पुरुषमात्रसा
धारणेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः विशिष्यतेऽनेनेति विशेषः पुरुषान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यते ७

योभा० विशेषपदस्य अर्थवत्त्वं दर्शयितुकामः परिचोदनापूर्वं परिहरति कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि। प्रकृतिलयानां प्राकृतो वंधः वैकारिको विदेहानां दक्षिणाख्यवंधो दृष्टादृष्ट
१९ विषयभाजां तानाप्यम् निवृत्तिर्वंधनानि प्रकृतिभाववतां संस्कारमनसो हि दर्शनानां नरमेव प्रकृतिलयानामापत्त्या इत्यनेन रवा पूर्वो वंधकोटिः प्रज्ञायते तेनो
त्तरकोटिविधानमन्यत्राभिहितं पूर्वापरकोटिनिषेध इति संक्षिप्य विशेषपदार्थमिसतु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर इति तत्र नाक्षिपाशङ्के संपदैश्वर्यः अत्र प्रेक्षानिपो
साधिनिदानं केपि हि न चिरक्तेर्परिणामिन्यां संभवत इतरजस्तमोरहितविशुद्धं चेतसः तादृशकेनेश्वरस्य सदा मुक्तस्याविद्यासंभवः चित्त

कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि संति च बहवः केवलिनः ते हि त्रीणि वंधनानि छित्वा कैवल्यं प्राप्ताः ईश्वरस्य च तत्संवंधो न भूतो न भावी यथा मुक्तस्य पूर्वा वंधकोटिः प्रज्ञायते नैवमीश्व
रस्य यथा वा प्रकृतिलीनस्योत्तरा वंधकोटिः संभाव्यते नैवमीश्वरस्य स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर इति यो सौ प्रकृष्टसत्वोपादानादीश्वरस्य ७

सत्वसमुत्कर्षेण सह स्वस्वामिभावः संवंधः संभवतीत्यत उक्तं प्रकृष्टसत्वोपादानादिति नेश्वरस्य पृथग्जनस्येवाविद्यानिबंधनश्चित्तसत्वेन स्वस्वामिभावः किंतु नापत्रप
ऐतस्मात् प्रेत्यभवमहार्णवाज्जंतून् उद्धरिष्यामि ज्ञानधर्मोपदेशेन च ज्ञानानुकंपा सामर्थ्यादिशास्त्रसंपत्तिमंतरेण तदुपदेशाभावे च अपहृतरजस्तमोमलविशुद्धसत्वो
पादानं विना सा चेत्यसत्वप्रकर्षमुपादत्ते भगवान् परानुग्रहाय विद्यया अविद्याभिमानो वा अविद्यया स्वविद्यात्वं वातेन पुनरविद्यास्वविद्यात्वेन सेवमानः नटवत्सुरा
योऽयमंतर्भावोऽयमनात्मन्यात्मनः ज्ञानेन शुद्धपञ्चशोभा तेन भगवानिन्द्रिदमाशय्यमसरूपमतान्तिकमिति ७ एम० १९

स्यादेतन्महदादेर्विषयाभगवतासमुपादिष्टंतदुपादानेनैतदुद्दिष्टोर्थोस्यास्वापिप्राकृतत्वात्तथाचस्मोत्पत्संश्रयधस्यानुकं सांख्यानिकदेषविदेतद्देवपदोद्दे प्रथमतत्त्वस्यगेस्यभ
वेदनादेतुसर्गसंहारप्रवृत्तंधसर्गान्तरसमुत्पन्नसंजेद्दिर्थोवधिसमयेपूर्वेसमयासत्वप्रकर्षेउपादेयएविप्रसंगिधानंकृत्वाभागवतानजगत्संजहारनतदेवेश्वरःचिन्नप्रसि
धानता।सितंप्रधानसाम्यमुपगतमध्येपरिपूर्वैस्महाप्रलयमधोप्रसंगिधानवासनान्तरत्वगतश्चैवेश्वरःचित्तंसत्वभावेनपरिणमतेयथावेदश्वःक्षातरेयोस्यात

सांख्यनिकठककर्षेःसकिंनिमित्तस्यादेशेखिन्नैर्निमित्तइतेतस्यदुस्त्वंनिमित्तम्. ७

नवमंमयेतिप्राणिधापसुप्रसन्नदेवोनिष्कृतिप्रसंगिप्रधानसंस्कारएतस्मात्कारणात्ईश्वरप्रसिद्धिधर्मसत्वोपादानयोः सांख्यनिकलेनतास्योत्पत्संश्रयः नवेश्वरस
चित्तसत्वेमहाप्रलयेपिनप्रकृतिसाम्यमुपैतीनित्यत्वमस्यहितकरणाच्चेद्येप्रधानसाम्यंनतस्याधानिकंतापिचनिशङ्कितः स्वतत्वात्ईश्वरार्थान्तरमप्रामाणि
कमाप्येतत्त्वापकंप्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेणार्थान्तराभावात्सोयमीदृशईश्वरस्यसांख्यनिकठककर्षेसकिंनिमित्तःसप्तमप्रश्नकःस्यादेशेखिन्नैर्निमित्तोनिष्पु
मारणाकइति   उत्तरमतस्यसांख्यंनिमित्तंस्पष्टुमित्युक्तंनिःसंपूर्णसम्यक्त्वम् ॥ ॥

कोऽप्येतेन शास्त्रं पुनः किंनिमित्तं प्रसज्यानुमानपूर्वं दृष्टान्तं न चेश्वरस्य सत्त्वप्रकर्षे कस्यचित् प्रसिद्धमनुमानं वास्ति न चेश्वरप्रसिद्धप्रभवं शास्त्रमिति पुनः कं कस्य पित्वा विस

यो. भा. यं ब्रूयादेते प्रत्ययप्रकाशनम्येतिभावः प्रश्नेऽदृष्टेति प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तं स्वयमभिसंधिः मंत्रायुर्वेदेषु तावदीश्वरप्रणीतेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थाव्यभिचारनिश्चयात् तद्वा

२० माणं सिद्धं न चोपपत्तिभेदस्यान्तःकरणपोगाविवेचनं च मंत्राणां च न तत् दृष्टवापोऽदृष्टे रागसहस्तेराग्ये पुरुषायुषेनैकैकप्रमाणम्यवदृशेन वक्तुः कर्तुमन्यथा

निरेकेन चागमसहस्रं च पश्चानिरेकेनाभ्यां चागमः तत्संतानमपोरक्तामदृष्टात् दृष्टे न प्रतिपादयेत् पूर्वं प्रकृष्टसत्त्वेन संतानयोऽभिच्छेदस्तत्र च तदृष्टे प्रमाणाभावः श्वपि

शास्त्रं पुनः किंनिमित्तं प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम् ७

ऽप्रधानविकारे जगदादेस्तत्प्रतिपादकप्रमाणेन सदृशपरिणामस्याविसदृशपरिणामकारणं यथा क्षीरस्य दध्यादेर्विशुद्धादिस्यं विसदृशपरिणामस्य पूर्वं सदृशपरिणा

मतश्च दृष्टान्तादेः प्रधानेनापि सहदूरं कारणादि दृष्टविसदृशपरिणामेन सत्ताभावे करणविसदृशपरिणामेनाप्यविसदृशपरिणामेनापि सदृशपरिणामश्चा

स्य सम्यक् ख्यातश्च महाप्रलयः तस्मान्मंत्रायुर्वेदप्रणयनात् तद्बुद्धिगतो [illegible] नियतरजस्तमोमलावरणं तथापरितः प्रद्योतमानं बुद्धिसत्त्वमाप्यायं तथा चाप्युक्तम्

नः श्रेयःपरे [illegible] ईश्वरप्रणीतत्वात् बुद्धिसत्त्वप्रकर्षादेव भवितुमर्हति तेन [illegible] सत्त्वोत्कर्षेण रजस्तमःप्रभवो [illegible] तस्मिन् प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तं एम. २०

शास्त्रमिति ७

स्योदेतत्प्रकर्षेकायतस्यप्रकर्षबोधयप्रसाभंबुदेप्रकर्षस्तुसमानंभवेन्नत्वागमस्यतत्त्वाहएतयोर्मिथःकार्यत्वेनबोधयनित्यापत्तकर्माविशास्त्रबाचकभावसंबंधेनबोधयतीत्यर्थः ईश्व
रस्यादिबुद्धिसत्त्वप्रकर्षोभवितेनेत्यसत्यपितदुच्छेदेयन्नवर्तितेत्येतदुपसंहरति एतस्मादीश्वरबुद्धिसत्त्वप्रकर्षवाचकाच्छास्त्राद्देतदुक्तितात्पर्येणविषयेमाविषयेप्रेमसत्त्व

एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्तमानयोरनादिः संबंधः तस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति तच्च तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तं न तावदैश्वर्यांतरेण
तदतिशय्यते यदेवातिशयि स्यात्तदेव तत्स्यात् तस्माद्यत्र काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वरः न च तत्समानमैश्वर्यमस्ति

एतस्मादीश्वरः सदैव मुक्त इति तदेवं पुरुषांतरस्य चाविच्छिद्येश्वरांतरस्यैश्वर्यं छिन्नमितस्तत्तस्यैश्वर्यं निरतिशयं विनिर्मुक्तमाहनंमावदित्यतः यदेवातिकस्मात्सर्वातिशय्यै
श्वर्यं विनिर्मुक्तं नदैश्वर्यमित्यत आह तस्माद्यत्रेत्यतिशयितेत्यादि प्राप्तौ कामोपचारिकमैश्वर्यमित्यर्थः साम्यविनिर्मुक्तमाह न च तत्समानमस्ति ॥

यो.भा. २१ प्राकाम्यमविरुद्धेच्छतानहिद्वित्वातादूनत्वमनन्तत्वेवाद्वयोरपिप्राकाम्यविघातःकार्यानुत्पत्तेरुत्पत्तौवाविरुद्धधर्मसमासिंगितमेकरूपकार्यमुपपत्तम्भवेत्तस्मात्प्रथमपक्षानाहद्वयो
श्चेतिद्वयोरपिसद्भिप्रायत्वेवाप्रसेकमोध्यमत्वेकृतमन्येरेकैवेश्वरान्यापाःकृतत्वात्संभूयकारित्वेचानेकेश्वरस्पर्धेषद्रत्वमिसेश्नाथोगिनांपर्यायापोगात्क
ल्पनागौरवप्रसंगाच्चेतिद्वैरूपंतस्मात्सर्वमेवदन्तंस्वमस्याङ्किपाशानमश्न्केषान्संस्तुप्रमाणमपिधायपत्नानशङ्कमनुमानंप्रमाणयतिकिंचनिरतिशयंसर्वज्ञबी

कस्मात्द्वयोस्तुल्ययोरेकस्मिन्युगपत्कामितेर्थेनवमिदमस्तुपुराणमिदमस्त्वित्येकस्यसिद्धावितरस्यप्राकाम्यविघातादूनत्वंप्रसक्तंद्वयोस्तुल्ययुगपत्कामि
तार्थप्राप्तिर्नास्तिअर्थस्यविरुद्धत्वात्तस्माद्यस्यसाम्यातिशयैर्विनिर्मुक्तमैश्वर्यंसईश्वरःसचपुरुषविशेषइतिकिंच २३ निरतिशयंसर्वज्ञबीजंयदिदम
तीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमल्पंबह्वितिसर्वज्ञबीजमेतद्धिवर्धमानंयत्रनिरतिशयंससर्वज्ञः ७ ७ ७ ७

जं यावचेपदिदमितिबुद्धिसत्त्वस्यतमोपगमतारतम्येनयदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानांप्रत्येकंवासमुच्चयेनवावर्त्तमानानामतीन्द्रियाणांग्रहणंतस्यविशेष
णमल्पंबह्वितिसर्वज्ञबीजंकारणंकथ्यतेकिंचिदतीतानागतादिज्ञानंकिंचिद्बहुतरंकिंचिद्बहुतमंमितिसातिशयस्यैवग्रहणस्याल्पत्वंबहुत्वंकृत्वमेतद्वर्धमा
नंयत्रनिःकाष्ठतमधिकत्वात्सर्वज्ञइतिअनुनदेनप्रमेयमात्रंकथितम् ७ समा. २१

ग्रहणमात्रापत्तिर्न्यासे कार्यकारणप्राप्तिः सर्वत्र तदोऽस्त्येतिसा अनिर्देश्यपरनिश्चयत्वे कार्यकारणप्राप्तिः यतः परमनिश्चयत्वतानात्वेनैतेन न चावधिमात्रेण सिद्धसाधुत्वं सान्निश्चयत्वादिति चेत्तुपे
नवन्नसर्वैः सान्निवनन्नसर्वैर्निरपेक्षयं पयायाकूलत्वमसकाभिलेपुसांतिशयं पदत्वमात्मानि निश्चितत्वं सा प्रदोषपत्तिप्रमाणवतत्वगमे माहिमगुणेषु भिचारस्येत्संप्रत्येकं स्वेव
वपवगमिमासान्निश्चयपक्षिस्मारवपविवः केवलापरमाणुप्रमत्वं सावयवानि प्रयोपायं तं नः केवचनेनेयाग्रसेकवलिनोगमिमगः समारस्संगमिमवधमानाभिमतित्वेः तत्र तु नव इति

भिन्नकार्यकारणप्राप्तिः सर्वत्र तस्य सान्निश्चयत्वास्मिन्नावसिद्धिरपत्रकार्यकारणप्राप्तिर्नान्यस्य सर्वत्रः सचयकृत्वविशेषस्येत्सामान्यमात्रोपसंहारे कृतोपदर्शयमनुमा
नेन विशेषप्राप्तिपक्षेऽसमर्थमिति ॥

पंसमाप्यनस्येत्सिकाल्पूत्कृरिपयनपायुक्तं सान्निश्चायमिति तन्मभिचारः उपसंहारेन्निपत्रकार्येनतनुसंनिवहस्तत्वेन्धिकरवृद्धत्वकापिवतर्षिप्रमसपसत्वकसानः एवसर्वे
ज्ञानमयं सत्याद्यनुमानादिसतस्त्वात् सामान्येति ॥

यो.भा. कुतस्तर्हि तद्विशेषप्रतिपत्तिर्भवत स्यादेतस्य निवृत्तिर्हि वेलेत स्यागमाभासो नत्वागमः सर्वप्रमाणबाधितत्वात् तस्मात् लिङ्गेनेत्यस्मादेव मार्गोपदेशकत्वेन विवक्षितं भगवतागमेनेषा

२२ दः तेन च श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणाख्यप्रमाणादागमतः स्यागच्छन्ति विशुद्धिमात्रेहं नेत्यस्मादनुस्मृतिः प्रकोपापहस्यागमः तस्माच्चंचलादि विशेषप्रतिपत्तिः संज्ञावि

शेषः शिवे ब्रह्मादिः स्वसादिषु पवित्रः आदिपदेन परंगतादिशब्दान्तेः संगृहीतेनपथ्यात्कं वा पुपुराणेष्वेव नाम निर्वाणादिरोपः संतत्तनमानेसमनुप्रवृत्तिः च नेनशक्ति

श्चाविभावेविधिना पराद्गंगाविमेहश्चरस्यतथा तावैराग्यस्वयैनपः ससंसमाधनैः स्वप्रवृत्तमात्मसंबोधात्स्वधिष्ठानत्वमेवक्व अयापानिदशेतानिमिसंगेष्टः

तस्य संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्यन्वेष्या तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम् ७

ननु किं करिष्यति स्यादेतत् नित्यत्वे न सम्भवतो वैराग्यान्निरयसंपन्नस्य स्वार्थेन त्वासंभवात् कारुणिकस्य च सुखैकतानतां संसारेण परस्य दुःखबहुलजीवलोकनतनाभु

पपत्तेः प्रयोजनस्य च प्रेक्षावतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः किं प्रयोजनं किमनेन जगत् क्रियेत तत्स्यादात्मानुग्रहाभावेऽपि भूतानां प्राणिनामनुग्रहः प्रयोजनम् शब्दादु

पभोगविवेकख्यातिरूपकार्यकरणात् किल चरितार्थं चित्तं निवर्तते ततः पुरुषः केवलो भवति तस्य तस्य प्रयोजनस्य कारुणिको विवेकख्यात्युपायं कथयति तेन सम०

सम्भवतो वा नाचितस्य जंतवो ईश्वरः पुण्यापुण्यसहायः सुखदुःखे लोभावयन्नापि नाकारणे ७ २२

विवेकख्यात्युपायकथनेन मत्तानुग्रहं तस्मात् ज्ञानधर्मोपदेशेन ज्ञानेन धर्मव्रतपोरूपदेशेन ज्ञानधर्मसमुद्रपानस्य विवेकख्यातिपरिपाकात्मकस्य पुरुषे बुद्धिगुणोदितानाव
सानेयदुःखस्य लोकस्य जन्मजरामरणमेतिमपरप्रत्ययमस्य लोकस्य त्रैगुण्यविमिश्रेषु संसारेण पुरुषानुद्दिख्या मानिके तस्य प्राप्यपुरुषाद्दृत्तान्भवं लोके सर्वैः एतच्चकपि
लापुत्रकस्य ज्ञानधर्मोपदेशेन कापिलो नाम विसिद्धिमेसा तथा लोके पंचशिखाचार्येण आदिविद्वान्कपिल इतिस्मादिविद्वान्ति पंचशिखाचार्यवचनमुखे

ज्ञानधर्मोपदेशेनकस्य वलप्रमदप्रत्ययेषु यसंसारिणः पुरुषानुद्दिध्याम्नोतिजधा लोकं स्यादिविद्वान्निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान्परमर्षिरासुरये जिज्ञा
समानाय तंत्रं प्रोवाचेति ७

दिमुक्तस्यसंसारानादिगुरुर्विषयं न त्वनादिमुक्तः परमगुरुरिति यथ्यं स्यादिमुक्तेषु कपिलविमुक्तेषु विद्वत्सु कपिलोऽस्माकमादिविद्वान्मुक्तः सर्वपुरुषेभ्यः तत्कपिलस्यापि
जायमानस्य ज्ञानप्राप्तिर्महेश्वरानुग्रहादेव श्रूयते ऽतिकपिलो नाम विष्णोरवतारविशेषः प्रसिद्धः स्वयंभूर्हिरण्यगर्भस्तस्यापि सांख्ययोगप्राप्तिर्वेदश्रूयते ऽतिसर्व
वेश्वरस्यादिविद्वान्कपिलो हि सुनेत्वयंभूरित्यभावः स्वायंभुवानां तीश्वरप्रतिभावः ॥ ७ ७

यो.भा. संप्रति भगवतो ब्रह्मादिभ्यो विशेषमाह स एष इत्यनपातनिकाम एव इति सूत्रं पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् अवच्छेदे पूर्वे हि ग्निकालस्तु श्वस्तनवर्षादिः अवच्छेदार्थेन अवच्छेदे
न श्वमोऽज्ञने नन्नोपावर्त्तते नवर्त्तते प्रकर्षं स्वगतिः प्राप्तिः प्रसेनस्यन्यागमात्तदनेन पूर्वेभ्यो भगवानोऽन्यचेरदोनः संप्रति नमस्यमभिधानेन दर्शयितुं तस्य वाचकमाह त
२३ स्य वाचकः प्रणवः वाच्ये वा चेप्रहनितश्च परेषां मतेऽभिमर्थरूपेणोपन्यस्यति वा किमस्यति वाचकं प्रतिपाद्यस्य लक्षणमस्यार्थः परोऽप्यप्रत्येति प्रेत्य स्वाभाविकः शब्दार्थयोः सं
बंधः शब्दार्थयोः संबंधः संकेतेनास्माभिरुपदर्शयते प्रसेतव्यः सर्वमात्मकेनाभिव्यज्यते नतु नोत्पद्यते नास्ति संबंधस्तत्र संकेतजन्येनाऽपि नन्वस्ति नवाद्द इव प्रदीपवद्व्याव

स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् पूर्वे हि गुरवः कालेनावच्छिद्यन्ते यत्रावच्छेदार्थेन कालो नोपावर्तते स एष पूर्वेषामपि गुरुः यथास्य सर्गस्यादौ प्रकर्षगत्या
सिद्धः तथातिक्रान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः ॥२६॥ तस्य वाचकः प्रणवः वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य किमस्य संकेतकृतं वाच्यवाचकत्वमथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितम्
इति स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह संबंधः संकेतस्त्वीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति ॥

दीपवन्नास्तिनन्वप्रदीपसदृशेनापि शब्दोऽयं कृतकृतसंकेतस्तु कृतश्चेवारणे वारणप्रतिपादकोऽस्तु ततः संकेतकृतमेव वाचकत्वमिति निमित्तस्याभिमतमवधारय
ति स्थितोऽस्येति अयमभिप्रायः सर्व एव शब्दाः सर्वाकारार्थाभिधानसमर्थाः स्थिता एवैषां सर्वाकारैरर्थैः स्वाभाविकः संबंधः ईश्वरसंकेतस्तु प्रकाशकस्त्विति स्म० २३
पामकस्त्वनस्य ईश्वरसंकेतासंकेतकृतं नत्वस्य वाचकापभ्रंशविभागः तदिदमाह संकेतस्त्वीश्वरस्येति ॥

निर्द्देशनमाहएवेति ननु शब्दस्य प्राथमिकस्य महत्त्वउपसमवेतप्रधानभावमुपागतस्य शाब्दिक्रियेपुत्रोत्तानजानोमरणेन क्रमेणोत्पन्नस्यावाचकस्येवमाहत्यरेणसंकेतेनवक्तव्यावाचकत्वात्तिमिदमस्य
पितुर्विनष्टत्वात्कित्वादित्यन्नयाह स्वर्गंगतेषु पीतियपुपिसदृशन्तस्याप्रधानस्याम्यमुपागतः शब्दस्त यावत्पुनरभिर्भवस्तत्क्रियाकृत एवाभिर्भवतित्वषोत्तिपातसमधिगतस्य दृष्ट
इत्येदृष्टत्वोपेद्रुविस एव अभिधारासात्वसेकालेतेन पूर्वसंबंधसंकेतानुसारेणसंकेतः क्रियतेभागवतावितस्यात्तंप्रतिपत्तेः सदृशोऽयरहस्यपरंपरायात्तिसतयात्रिसः शब्दार्थयोः संबंधो

पश्चादवस्थितः पितापुत्रयोः संबंधः संकेतेनावबोध्यतेऽयमस्यपिताऽयमस्यपुत्र इति स्वर्गंगतेष्वपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षः तथैव संबंधः क्रियते संप्रतिपत्तिर्नित्यतयाऽत्रिसः
शब्दार्थसंबंधः स्यागमिनः प्रतिज्ञानेनविज्ञातवाच्यवाचकत्वस्यपायिनः २५ तत्त्वापत्त्यर्थभावत्वम् प्रणवस्यतपः प्रणवाभिधेयस्येश्वरस्यभावनात्तदस्योपायिनः
प्रणवंजपतः प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्रंसंपद्यते ॥

तत्त्वस्याभिसदृशस्यागमिकाः प्रतिज्ञानेनपुनरागमानिरपेक्षाः स्वर्गंगतेष्वपिताद्रूपएवसंकेतः प्रतिपत्तुमोऽयमर्हतिभावः वाचकमात्राद्यप्रणिधानमात्तत्त्वापत्त्यर्थभावत्वे
आचष्टे प्रणवस्यैव भावनं पुनः पुनश्चेतसि निवेशनं ततः किं भवतीत्यत आह प्रणवार्थभावितस्यैकस्मिन्नागम्यतिन्यायाः समाहितचित्तम् ५

५ ५ ५ ५ ५

यो॰भा॰ अतैवैषापासिकोंगयामुक्तविरथायेगितमर्द्द्यरः समाधिस्तस्कामेवतमनुग्रहातिकिंचापरमस्मात्ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोन्तरायाभावश्च प्रतीयं विपरीतमेवं निबि
२५ मानातीतिप्रत्यक्सच्चासौ चेतनश्चेतिप्रत्यक्चेतनो ऽविद्युत्पुरुषः तेदेनेव्यवहितशाश्वतिकोत्कर्षे संपत्तानां वयावतो निवर्त्तयति वयाबतः प्रतीच श्चेतनस्याधिगमो ज्ञान
मस्वरूपमेतस्य भवति चन्तरायाबद्धमाणास्तदभावश्च व्यस्याविवरणम् येतावदिविस्तमाप्यातस्वरूपं रूपग्रहणेनाभिधास्यामा येपितान् धर्मान्निषेधति नन्वीश्व

तथा चोक्तं स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत् स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते इति १ किं चास्य भवति २८ ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमो
ऽप्यन्तरायाभावश्च येतावदन्तरायाव्याधिप्रभृतयः तेतावदीश्वरप्रणिधानान्नभवंतिस्वरूपदर्शनमप्यस्यभवति यथैवेश्वरः पुरुषः शुद्धः प्रसन्नः केवलो ऽनुपसर्गः

रप्रणिधानमीश्वरविषयं एकधर्मेत प्रत्यक्चेतनं साक्षात्करोत्यतिप्रसंगात् सन्नस्वाहस्यैवेश्वरस्तिशुद्धः करस्य ऽविसन्न पोरयमपराह्नः प्रसन्नः क्लेशवर्जितः केवलो धर्मोऽपि
मोपेतः अतएवानुपसर्गः उपसर्गा जात्यायुर्भोगाः सम॰ २५

सारूप्यस्य किं चेद्दूरूपिरूपमलादेश्चरणेद्दूनमित्युक्तः प्रतिसंवेदेतिमितदेवमप्रसमसत्त्वानामाख्यानं संस्थितविघ्नेनिणोरस्थानरथानुचितमनतदिकास्यसम्प्रसाकारणपकस्मैतेसद्दृणधानु
चितमंनुसंतानसोसाकारणेयपोनितामननभवमेकरूपत्वाभ्यासद्वतत्सदृशार्थेआस्तुंतानसानेपपोगेनंतापुसासनितस्त्वात्मनिसत्स्वाकारेतुनेपरत्मनीतिसर्वेमव
एतेपरूपनिश्चयथकइतिसामान्येवोनतरंपइतिविशेषसंस्थापरूपनिकेइतिउनंरंमाधीसारिसवेसंतनरणपानवक्त्रमाश्रितत्त्वपोपोगानरणपापोगमेवरेणपुनश्चित्तस्य

तथापमपियुक्तः प्रतिसंवेदेपः पुरुषस्येवमपिगच्छति अथचेत्तनरणपाः येनितस्यमेसपकाकेपुनस्तेकिंपंनेवेति २० आभिस्याश्चसंशयपुमारस्मस्माभिरस्मिपंति
दृष्टिनायश्चभूमिकत्वानवस्थितमेचितविपसेपास्तेनमरणपावंनितरणपाश्चितस्यमेसेपाः सहैवचितदृष्टिपिर्भवंसेव तेषाम भावेवभवंति पूर्वोक्ताश्चित्तस्वरूपः
आधिधातुरसकरणवेषम्यम् ७

विसेपकाः चितं स्वस्वमेभ्या आद्येपोपोणामेरूपिपंचेत्यपनपंचोतितिविसेपः योगयुतिपसलेतेस्समाहसहैतदितिसंशयस्थांतिरूपिवततादृष्टिनपापुनेसे एपुयुतिपसैापेपितर
तयोआधियुभूतयस्तेपिरतिसाहरूपनिस्पृतिपुसारूपस्थैः पदार्थानुआवेष्टुआधिगतिधानवोवानपितस्वेषाणः इति धारणानुश्रितपातहारपरेणाम
तत्रैवासः करणान्तरिरूपाणितेषांवैषम्यं न्यूनाधिकभावइति ७

यो॰भा॰ अकर्मण्यताकर्म्मानर्हता संशयपदमुभयकोटिस्पृग्विज्ञानेऽसमस्यमन्दुपप्रतिपत्तेन संशयविपर्यासयोर्भेदं उभयकोटिस्पृगित्यस्य रूपाभावं नरविज्ञेयमेव स्यादुभे ...नोपन्या
२५ सः अभावनमकरणं तच्चाप्रयत्न इति यावत् कायस्य गुरुत्वं कफादिना चित्तस्य गुरुत्वं तमसा गर्द्धस्तृष्णा समाधिभूमयः मधुमत्याद्याः भूमेर्भेदाद्वावैनेयसुस्थितमम्

स्त्यानमकर्मण्यता चित्तस्य संशय उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं स्यादिदमेवं नैवं स्यादिति प्रमादः समाधिसाधनानामभावनं आलस्यं कायस्य चित्तस्य गुरुत्वादप्रवृ
त्तिः अविरतिश्चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्द्धः भ्रान्तिदर्शनं विपर्ययज्ञानं अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः अनवस्थितत्वं यल्लब्धायां भूमौ चित्तस्याप्रतिष्ठा
समाधिप्रतिलंभे हि सति तदवस्थितं स्यादिति एते चित्तविक्षेपा नव योगमला योगप्रतिपक्षा योगान्तराया इत्यभिधीयन्ते ३० दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा वि
क्षेपसहभुवः ॥ दुःखमाध्यात्मिकं आधिभौतिकमाधिदैविकं च

स समाधिभ्रेषः स्यात् न तत्रस्याश्वापि भूमेरपायः स्यात् यस्मात् समाधिप्रतिलंभेन तदवस्थितं स्यात् तस्मात् तत्र यतितव्यमिति न केवलं अन्तरायाः दुःखादयोऽप्यन्तरायसहभुवो
भवन्तीत्याह दुःखेत्यादि प्रातिकूल्यवेदनीयं दुःखं आध्यात्मिकं शारीरं व्याधिवशात् मानसं च कामादिवशात् आधिभौतिकं व्याघ्रादिजनितं आधिदैविकं ग्रहपीडादिजनितम् ॰ स्प॰ २५

तदेवं दुःखं प्राणिमात्रस्य प्रतिकूलवेदनीयं येनोपहताः प्राणिनस्तदपघाताय प्रयतन्ते निष्पन्नः । प्राणो यद्बाह्यं वायुमाचामति पिबति प्रवेशयतीति यावत् स श्वासः समाध्यङ्गरेचकविरोधी
अपि च ततो निष्प्राणो यत्कौष्ठ्यं वायुं निःसारयति निःसारयति स प्रश्वासः समाध्यङ्गपूरकविरोधी उक्तार्थोपसंहारस्तु मध्यतारयन्ति च येन रेचकस्य तो कार्यो वेदनामुपसं

येनाभिहताः प्राणिनस्तदुपघाताय प्रयतन्ते तद्दुःखं दौर्मनस्यमिच्छाविघाताच्चेतसः क्षोभः यदङ्गान्येजयति कम्पयति तदङ्गमेजयत्वं प्राणो यद्बाह्यं वायुमाचामति स श्वा
सः यत्कौष्ठ्यं वायुं निःसारयति स प्रश्वासः एते विक्षेपसहभुवो विक्षिप्तचित्तस्यैते भवन्ति समाहितचित्तस्यैते न भवन्ति अथैते विक्षेपाः समाधिप्रतिपक्षाः ताभ्या
मेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः तत्राभ्यासस्य विषयमुपसंहरन्निदमाह ॥ तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ विक्षेपप्रतिषेधार्थमेकतत्त्वावलम्बनं चित्तमभ्यसेत् ७

तदेतस्मात्मनोऽनिसंबन्धः निरोद्धव्या इति उक्ताः समाधिप्रतिपक्षा इति पश्यतो ऽभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्या इत्यभ्यासमात्रमुक्तं तथापि वैराग्यमेतदस्मिन्नप्युपक्रान्तं तथा उभाभ्यामिति
भ्यामुक्तलक्षणाभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः तत्र तत्परोऽभ्यासवैराग्यपरो ऽभ्यासमभिप्रेत्याभ्यासस्यानन्तरं ऐक्यस्येति तत्प्रतिषेधार्थमित्यादि एकतत्त्वमभ्युपाः
प्रकृतमाहेति ७

वैनाशिकानां तु सर्वमेकाग्रमेव चित्तं नास्ति किं चिद्विक्षिप्तमित्येतद्दूषयितुं तेषां मतं च प्रवृत्तो नांवेपश्यति साह यस्य त्विति नियतस्यमेव प्रत्ययेऽर्थे भासमाने एकस्मिन्नेवैकस्मिन्नर्थे नियतं यथा

यो॰भा॰ वर्णाभासमुत्तमेवैव समाप्तम यम्नन्मित्युक्त्वार्थो नरं नावस्त्रयमं गृह्णिलार्थान्तरमपि यथ्याल्कस्माद्गृहेन्नस्यनभ्यार्ह एवास्मि कचत्सरम्यस्याभेपेलनपर्वेपश्चाद्द्रवस्या

२८ प्यभावः सर्वस्मानुपलाप क्षणिकं चित्तं सर्वमेवैकस्मिन्नेकस्मिन्नानवास्थितग्रतिसपन्नत द्विषयोपादानपरिस्त्या गाम्भं विषयानियतं विक्षिप्तमनो विक्षेपपरि

णममपनीयक काग्रतापादनुविनिमदूषयति पश्यसोनेवचित्तमिमस्मात् यदि पुनरिदमिति उपसंहरति स्वनोऽपि वैनाशिकामुख्यापपत्रिपोभोनिमाभेदकस्मिन सं

यस्य तु प्रत्यर्थनियतं प्रत्ययमात्रं क्षणिकं च चित्तं तस्य सर्वमेव चित्तमेकाग्रं नास्त्येव विक्षिप्तं यदि पुनरिदं सर्वतः प्रत्याहृत्यैकस्मिन्नर्थे समाधीयते तदा भवत्येकाग्रमित्यतो न

प्रत्यर्थनियतं यो[illegible]दृशप्रत्ययप्रवाहेण चित्तमेकाग्रं मन्यते तस्यैकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य धर्मः तदैकं नास्ति प्रवाहचित्तं क्षणिकत्वात् ॥ ७॥

क्षणिके चित्ते एकाग्रताधानप्रयत्नः चित्तसंताने त्वेवास्य क्षणिके विक्षेपमपनीय एकाग्रताधानं स्यात्तत्राह योऽपीति नेदं कृत्स्नं दूषयति तस्यैकाग्रता यदि प्रवाहचि

तत्संतानस्य वा धर्मः तदैकं क्रमवद् घटादिवत् सन्तानेऽपि नास्ति प्रवाहचित्तं कुतोऽपि परोऽस्ति तस्य सर्वस्य क्षणिकत्वात् क्षणिकस्य चासत्त्वाद् दूषणान्तरमाह रामः

वृः ॥ ७॥ २८

भूतोयं कस्मान्न रक्षति अथ वेत्ति संभूतस्य प्रवाहस्थं । अश्वस्य । फमाथे स्यततस्य प्रत्ययैकाग्रता प्रपन्नस्य उत्पोषमः ह्युपपत्ति सर्वैः संभूत प्रवाह एवेत्स्यात् सहश प्रवाहेष्वानिसहक्षप्रवा
हेवा ख्यतः परमार्थिमत्ता स्वेन क्षणस्य थे भिसत्ता तथ रव्यो भास स्वस्य व्रतत्त्वसमा न्नत्वा हेकस्य एव निमित्तिप्रत्वानुपपत्तिः परपत्ते चैकाग्रता स्वाधो पत्तङ्गिसंग्रहसंरतितस्मा॥

यथ प्रवाहं कस्य वस्तु रूपस्य धर्मः सर्वैः सर्वस्वरूपप्रकारेण्या विसहक्षप्रत्ययथा क्षयं चित्तप्रज्ञानात्मा एकाग्रत्वे निमित्तिप्रत्वानुपपत्तिः तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं
चैत्तश्चेमित्यध्वा चितनैकेनानन्वितः स्वभावभिन्नाः प्रत्ययमायेरन्त्यर्थकथमन्यप्रत्ययरूपस्यान्यः स्यान्नो भवेत्तन्न प्रत्ययोपचितस्य चकर्मोऽज्ञयस्यान्यः प्र
यपडपभोक्ता भवेत् ॥

यदि इत्तोपि चित्तमेकमनेकार्थमवस्थितं चेत् स्यात् यथा हि मैत्रेणाधीतस्य शास्त्रस्य न चैत्रः स्मरति यथा मैत्रेणोपचितस्य पुण्यपापस्य वा कर्मणोऽध्य
स्य फलं नतरसंबंधी चैत्रो न भुंक्ते एवं प्रत्ययान्तरस्य प्रत्ययान्तरसंबंध्यन्तरेण प्रत्ययेनोपचितस्य वा कर्मणोऽन्यस्य वा फलं न प्रत्ययान्तरमुपभुंक्ते न स्मरेत् ॥

बो॰भा॰ नतु नातिप्रसङ्गस्तेनैककार्यकारणभावे सन्तेति विशेषणात् स्यादुद्देश्यान्तरेष्यप्याप्त्यकर्त्तृमान्यपितृपुत्रादिगामिफलदर्शनात् मधुसदृशमाविर्भावानां स्वात्मवीयाद्यंशं पापफल
२७ माधुर्यं विपमातर्द्दृसन्तानस्य स्वाहृत्यामाधीयमानमप्येतदिति चेत् यथा स्वसन्धिः क सन्तेक संतानवर्त्तिनां प्रसयानां संतानान्तरवर्त्तिभ्यः प्रसेयेभ्यो विशेषो येनैकसंतानवर्त्तिना
प्रसयेनानुभूतस्योपचितस्य च कर्मणः फलमन्तरं नागर्व सैव प्रसयः स्वर्गभोक्ता वस्थान्तरान्यसंतानवर्त्तीं यतः संतानो नाम पर्कश्चिदेकवस्तु सन्नपरं संतानेभ्य
तान्तरवर्त्तिभ्यो भिद्यते । न च कार्यकारणभावः कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गे न च तु कस्मिन्नाध्यात्मिके भावे साधारणं यद्वति न च कार्यकारणसंबन्धो भिन्नसंतानवः सहभुवोः सैव

कथंचित् समाधीयमानमप्येतद्दोषमपरापरसीयं न्याय्यमाक्षिपति ७

न विपाकोपलम्भाभावात् । यथा सहभुवोऽपि न सन्तानान्तरवर्त्तिनो यो यम् । न कश्चिन्नाम नैकात्म्यस्यानुगतं चेतसि तुल्यं तस्मात् संतानेन वा कार्यकारणभावेन वा स्वाभावि
केनानुपहिताः परमार्थसन्तः प्रसयाः परस्परं संस्पृष्टेन स्वसंतानवर्त्तिभ्यः परसंतानवर्त्तिभ्यो वा प्रसयान्तरेभ्यो न भिद्यन्ते सोयं गोमयं च पायसं चापि कृत्स्नं
तेन स्यात् गोमयं पायसं गव्यत्वाद् गोमयमपि तद्वत् पायसं भवति इति । न माक्षिपति । मा भूदेतत् । तेनानन्तरोपचितस्य कर्मणः फलम् इति । न चापि कृतनाशाकृताभ्यागमश्चोपपन्नः किं च एम॰
मेवमपि फलं कर्त्तुरेव तत्कृतमिति नाभ्यां सुखदुःखाभ्यां पुनस्तेन सुखदुःखे च इति । एवं पापपुण्यचिन्ता युक्ता इति पुरुषे भोग्याभिमानः चित्तचित्तयोरभेदात् ७ २७

स्वप्रकाशं प्रतीतेरसमुत्पन्नानां स्वभावाभाव एवैषां सारूप्योपपत्तेरेवस्तुत्वं इति फलं चैतत्प्रपंचितं तेन नान्येन च स्वभावानिष्पोगपर्यनुयोगार्हं इति एवं भवतु मैवं भूत् इति वाकस्मा
न्नैव भिन्नत्वं तेषः पूर्वोक्तेन परिहृतप्रायमिति तत् प्रत्याह किं च स्वात्मेति। उदयव्ययधर्माणामनुभवानां नामनुभवस्य तेभ्यं च नाना नाम्नेपिन द्रष्टव्यम भिन्नं चिरमहमिति प्रत्ययः

किं च स्वात्मानुभवापह्नवः विज्ञस्यान्येन प्राप्नोति। कथं पदहमनुसंधत्त रूपमिपत्वात्स्वां संतत्या पामोति स्वहमिति प्रत्ययः सर्वस्य प्रत्ययस्य भेदे सत्यपि प्रत्य
यस्य भेदेलोपस्थितः एकप्रत्ययविषयोयं। अयमभेदमत्वात् अहमिति प्रत्ययः कथमसंतानभिन्नेषु विज्ञेषु वर्तमानः सामान्यमेकं प्रत्यभिज्ञाभ्युपेतः स्वानुभ
वमात्मत्वापमभेदमत्वात् अहमिति प्रत्ययः ७

प्रतिसंदधान इति कथमसंतानभिन्नात्मप्रत्ययानां संवेदना। ननु ग्रहणस्मरणादि प्रकारण भेदसद्भावे अपरापरे सरूपविरूपधर्मसंसर्गादिन प्रत्यभिज्ञानं नामैकः प्रत्ययः
यतः प्रत्यभिज्ञानस्यैकत्वमस्यादित्यत आह स्वानुभवेति ७

यो॰भा॰ मनुकारणभेदविरुद्धधर्मसंसर्गयच्चव्यापकानुपलब्ध्याभिसन्धायाह. नच प्रत्यक्षस्येति. प्रत्यक्षानुमानागमसामग्र्यभेदस्याकारेस्याकारेस्वधर्माभिधेयस्योपपादितो
२८ मात्रकरणकार्यं. चेत्क्षणिकस्यचार्थक्रियाव्यापकस्यैकाद्यस्तानवस्थोपाभ्याम प्रतिपादितेनिरस्तमेवभवतेनम ३२ यस्यैकमेतमनसोवस्थापितस्यैतःसमाधिनेतु

नचप्रत्यक्षस्य माहात्म्यं प्रमाणान्तरेणाभिभूयते. प्रमाणान्तरं च प्रत्यक्षबलेनैव व्यवहारं लभते. तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितंच चित्तं ३२ यस्येदं
शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते तत्कथम मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनं तत्रस
र्वप्राणिषु सुखसंभोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत ७

यापरेषप्रस्मात्सम्यक्चित्तप्रसादनोपायानस्याभिधित्सुरधिकारिणं अभिपाद्य प्रस्तुतमुपक्रमते. यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदमितिमैत्रीकरुणेत्यादिप्रसादनं ते स्म॰
सुखितेषु मैत्रीं सौहार्दं भावयतईर्ष्याकालुष्यं निवर्तते चित्तस्य ७ २८

दुःखितेपुत्रकेयद्वन्मातात्मनीवपरस्मिन्दुःखप्रहाणेच्छन्दमास्थाय परप्रकारसंक्लेशाकालुष्यंचेतसोऽभिप्रसन्नपुण्यपक्षीयेषुप्रामोद्यप्रमुदितंहर्षमावहतः सर्वसत्त्वकालुष्यंचे
तसोऽभिप्रसन्नेन सर्वपुण्यपक्षीयेषुचोपेक्षामाभूत्सत्त्वभावपतेर्मयकालुष्यंनिवर्जितेन तत्त्वाभ्यासप्रणयेनसत्त्वधर्मनिवृत्तोऽसावितिकः शुक्लोपधर्मोपजापनेनसत्त्वाकर्षणं

दुःखितेषुकरुणांपुण्यात्मकेषुमुदितांसर्वपुण्यपक्षीयेषूपेक्षांएवंसर्वभावयतः शुक्लोपधर्मोपजापनेनमनःप्रसन्नं प्रसीदति सत्त्वमेकाग्रं स्थितिपदंलभते ३३

तस्यभवस्थितिर्निस्थिरेष्वपक्षेत्तस्यप्रसादस्वाभाव्याच्चित्तंप्रसीदतिप्रसन्नंचतस्यमरणेभ्यउपायेभ्यएकाग्रंस्थितिपदंलभते सर्वसत्त्वपुनर्मैत्र्यादिगुणभावनायां
मनेतउपायपाशैःसेवितव्यंते ३३ ४

बोधा ततो नरेन्द्रैः स्थितस्सु पापान्यानाह । षड्दन्तेन विधारणस्य संभोगवाप्ताणस्य । कायतो वरसमान्योपायं तस्य पसोनिकस्याद्यैः । नमेश्वाहिभावनापेस्वपानपापस्तस्सपुस्पान । षड्दन्तेन वि
२९ धृतानेनिकोऽयमस्येति । प्रथमं विशेषापोगतम्भुवि हितावेन को भ्रातृवाणुः श्रीनेतो । सिकापुराणं ये श्वाने । विधारणेन भिक्षु तेन निवि धारणं प्राणायामः । रविमस्य प्राणस्य

षड्दन्तेन विधारणेन संभोगवाप्ताणस्य । कोऽयं महासत्वा योऽनीतिकापुरम्भं प्रयतो विशेषात् सुमनं षड्दन्तेन । विधारणं प्राणायामः । तावन्मनसः स्थितिं समुपाददयन् ॥ ३४

कोऽयं महासत्वा यो दिन्नपापो ऽभवत् हि वस्त्यापनेन नसम्प्रवेशनं नरेन्द्रेण सम्भोग षड्दन्तेन विधारणम्भं वायोर्लघुकृतशरीरस्य मनः । स्थितिपदं लभते । अथ यो नरस्त्रेगता
स्थितानि नित्यं धनो ऽभिपरमस्थितिम्रस्मात् कुञ्जम्य संपादयेद् हृदयस्थितां प्राप्नेन संवर्धनीयम् ३५ स्य०
२९

स्थितस्य पञ्चानां समाहृ॰ विषयवतो वा प्रत्यक्षनिरूपस्यामनसः स्थितिनिबन्धनी॰ सा चैवेन्द्रियकाये धारयतः इति धारणा ध्यानसमाधीनां कुर्वितस्तत्स्वरूपा प्रत्याहारं यतः संयतेन्द्रियस्ता

न्तरः॰ एवमन्यत्रापि प्रत्यक्षनिरूपणीयं॰ एतत्त्रयमनाभ्यासेन तत्त्वेनोपपद्यते॰॰ स्मारे तत्र केवलं ...

विषयवतो वा प्रत्यक्षनिरूपस्यामनसः स्थितिनिबन्धनी॰ नासिकाग्रे धारयतो गन्धप्रत्यक्षं भवति॰ जिह्वाग्रे रसप्रत्यक्षं ... इन्द्रियस्य संवित्

जिह्वाग्रे ... संवित्॰ जिह्वामध्ये ... संविल्॰ उत्पन्नः प्रत्यक्ष ... स्थितौ निबध्नाति संशयं विधमति समाधिप्रज्ञायां च द्वारीभवती

ति॰ एतेन चन्द्रादित्यग्रहमणिप्रदीपरश्म्यादिषु प्रत्यक्षनिरूपणा विषयवत्येवोदितव्या ॥

वक्तव्येषु ... विषयाणां वा विवेकख्यातिविषयाणां वा स्थितौ निबध्नाति॰ तत्र मनसो विषयाहृतिः कथमत्र स्थितिं लभते प्राणो ... संशयं विधमति च अप

समर्थाः॰ अत एव ... समाधिप्रज्ञायां ... विषयवत्यमतिरिति॰ एतेनेति ॥

बो॰भा॰ न्तागमादिभिस्वपने दृष्टे वुकुतः संशयस्य तत्स्वात्। यथा च हेतिः। अप्रसूतलो दिपोनः उपदिष्टार्थे केऽसावसत्त्वीकरणोपाय इत्याह। प्रत्यासत्त्या तत्त्वनाशः अनादरेणोसाय

३० यथा दि तत्त्वानुमानानां पोपदेशे भवगतमर्थं तत्त्वं सदुत्तमेव भवति। एतेषां यथाभूतार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात् तथापोमावेदकोऽपि कश्चित्रसत्करणसंवे
योभवति तत्त्वं सर्वं परोऽसमिव। अपवर्गादि सुस्त्वपदेषु पुनः रुद्धं तु ह्निसत्यादपि तत्समाख्यानुमानानां पोपदेशो पोरूढत्वनायेमेवानर्थक। यदि दृष्टोषः
प्रत्यक्षीकृतेभ्यः। तत्र सदुपदिष्टार्थेऽकृत्प्रसस्तेतिसर्वं सुसत्त्वाविषयमप्यापवर्गं तत्त्वं दृष्टं पने। एतदर्थमेवेदं विज्ञापरिकर्म निर्दिष्टपने। अनिपवा
सुदृशं सुन्नत्त दृष्टपायां वर्णकारसंज्ञापामुपजानानां पासमर्थं प्रातत्त्वत्सत्त्वस्यार्थस्य प्रत्यक्षीकरणापेति। तथा च एनिप्रदूषोपेसन्तिसमाधपो
स्याप्रतिवं धेनमेवप्यतीति २५॥

स्त्ररंभवंतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ७ ७ समा॰
३०

विशोककान्तास्यो निष्पन्नो · विगतशोकदुःखरहितास्यो निष्पन्नो ऽस्यो निरस्यास्य ज्योतिस्यो निष्पन्नो प्रकारस्तस्य रूपं पुंरूपिकः इति · उरसेरसोमे धेयस्य प्रमधो मुखं निष्पन्नस्य
हृदये चक्र प्राणापानेन तद्दूर्ध्वमुखं हृत्या तत्र चित्तं धारयेत् तन्मध्ये सर्वमप्रलं अकारेण जाग्रतः स्थानं तस्योपरि चंद्रमण्डलम् उकारः स्वप्नस्थाने तस्योपरि बिन्दुमण्डलं म
कारः सुषुप्तिस्थानं · तस्योपरि परं ओमात्मकं ब्रह्मनादं तुरीयस्थानम् द्रुमात्रकमराहं निष्प्रपञ्चादिनः । तत्र कमलकापामर्द्दरवोमर्पा दिमण्डलमध्यगात्रसमाद्वी
विशोककान्तास्यो निष्पन्नो · प्र हृत्त्रिरूपस्त्रासमसः स्थितिर्निबंधनो निश्चलकृत्वेनेदं धपुरुषके धारयन्तो यावद्बुद्धिसंभितः बुद्धिसत्त्वं भास्वरमाकस्मकस्मं तत्र स्थि
निवेशार धात्ववृत्तिः सूर्येन्दुग्रहमणिप्रभारूपाकारेणाधिकस्पने ७
ततो हृद्बुद्धतासुषुम्नानामनाडीमध्याखतुवास्यान्यपि सूर्यादीनि मण्डलानि प्रोतानि · साहिः चित्तस्थानं तस्याधारयन्तो योगिनश्चित्तसंबुद्धयमायते · उपपत्तिः
वेकं बुद्धिसंविदः स्याकारमात्रोपनिबुद्धिसत्वं हो ति · आकाशकस्यैवमिति आधितामाहस्य योगे तांप्रभास्वरासां रूपं तद्ध्यानेणाधिकस्पनेनानारूपाभवति · मनर्द्धे
ऊर्ध्वरश्मिमतं मनुमहज्जलं · तस्य चसुषुम्नास्थास्यैवेकारिकाहंकारजन्मनः सत्त्वबहुलेत पाञ्चेनीरूपताविव्र स्थिता · ततोहृदयपीतोच्चरन्तपाञ्चयाधिपतयाविसिद्धु

पा.भा. अस्मिताकार्ये मनसि समापन्ने निर्दोषे चित्ता अस्मितासमापत्तेः स्वरूपमाह तथेति शान्तं महासमुद्रकल्पं तरंगरहितं अनन्तमिति अस्मितामात्रेण प्रवर्तमाना भास्वरे चारम्भाद
३१ रूपमवमन्तं समेति कथयति। यत्रेदमुक्तं पंचशिखेन तमणुरधिगम्य न तावदस्मामहंकारस्य दग्धं अनुविद्यानु अस्मीत्येवं तावत् संप्रजानीत इति समादेत ननु नाम प्रभाद्रूपाय

तथास्मितायां समापन्नं चित्तं निस्तरंगमहोदधिकल्पं शान्तमनन्तमस्मितामात्रं भवति। यत्रेदमुक्तं तमणुमात्रमात्मानमनुविद्यास्मीत्येवं तावत् संप्रजानीत इति एषा
द्वयी विशोका विषयवती अस्मितामात्रा च प्रवृत्तिर्ज्योतिष्मतीत्युच्यते यया योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति ३६ वीतरागविषयं वा चित्तं। वीतरागचि
त्तालम्बनोपरक्तं वा योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति ३७ ॥

अणुर्ज्योतिष्मतीकथ्यते अस्मितामात्ररूपा ज्योतिष्मतीसतत्त्वमाह। एषा द्वयीति। विधूतरजस्तमोमलत्वात् सत्त्वस्य अपि शोकरहिता भासः शुद्धविषयात्प्रवृत्तिर्ज्योतिष्मतीति
यासाः फलमाह ययेति ३६ वीतरागविषयं वा चित्तं। वीतरागाः कृष्णद्वैपायनशुकप्रभृतयः तेषां चित्तं तदालम्बनं तदालम्बनोपरक्तमिति ७ ३७ राम०
३१

स्वप्नविज्ञानसंबन्धेन परलोकस्वप्नं स्वप्ने विनिवृत्तस्य निवेशनं चित्तमपि कोऽपि चित्तं स्वप्नसमानं कोऽपि समानलक्षणानुकारि निरंतरप्रसंगेन रूपेनाप्यभिनानं चेत्कः
मयेन मायोपमं सर्वगुणं भिमाससत्तो । स्वकायादाहरणं मनो हृदयं भस्मनो महेश्वरस्य प्रतिमायामपि । यथा वस्त्रे पुरुष प्रसन्नमनसा त्वया मेव स्वप्ननामसंबन्धेनाभ्यासे
नु चित्तं यतनस्य सन्तानेऽकामकस्मात्स्वचित्तं स्थितिपदं लभते । निद्रावशेन सा लिखितार्थाः यस्मात् प्रबुद्धस्य सुखमहं मत्वा प्राप्नोति तिष्ठ समर्थो भवति । एकां

स्वप्नविज्ञानसंबन्धेन स्वप्नसमानं वनविज्ञानसंबन्धेनाकारं योगिनः चित्तं स्थितिपदं लभते इति ३८ यथाभिमतध्यानात् । पदे वाभिमतं तदेव
आयतनं तत्र लब्ध्वा स्थितिरूपमत्रापि स्थितिपदं लभते इति ३९

यदि स्यान्मनोभवति । नायमात्मा चेतसो कं तदेव वस्त्रविशेषं द्रष्टव्यं रूपमुदारं स्तुत्यागस्थेति । ज्ञानं चेत्परचित्तं नश्यकं गोचरस्थितिनुस्थितिर्येषामपि गोचरे
क्रियते ३८ यथाभिमतध्यानात् । किंवहुना यदेवाभिमतं तत्तदेव प्राप्नोति ३९

यो॰भा॰ कथं पुनः स्थितिपदमात्मनो भावयतोऽस्य वशीकारः स्यात् परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः । आचष्टे सूक्ष्म इति । उक्तमर्थं पिण्डीकृत्य वशीकारपदार्थमाह — एवं तामुभयीमिति । व
३२ शीकारस्यान्तरफलमाह — तद्वशीकारादिति ॥ ४० ॥ तदेवं चित्तस्थितिरूपायाः पादिता लब्धस्थितिकस्य वशीकारे च पर्यवसितः । संप्रति लब्धस्थितिकस्य चेतसः किंस्वरूपा किं

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः । सूक्ष्मे निविशमानस्य परमाण्वन्तं स्थितिपदं लभत इति । स्थूले निविशमानस्य परममहत्त्वान्तं स्थितिपदं चित्तस्य । एवं तामुभयीं कोटिमनुधावतो योऽस्याप्रतीघातः स परो वशीकारः । तद्वशीकारात्परिपूर्णं योगिनश्चित्तं न पुनरभ्यासकृतं परिकर्मापेक्षत इति ॥ ४० ॥ अथ लब्धस्थितिकस्य चेतसः किंस्वरूपा किंविषया वा समापत्तिरिति तदुच्यते । क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः । क्षीणवृत्तेरिति प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥

विषयश्च संप्रज्ञातो भवतीति पृच्छति — अथेति । उत्तरं सूत्रमवतारयति तदुच्यत इति । सूत्रं पठति क्षीणवृत्तेरित्यादिसमापत्तिः । तदाचष्टे क्षीणेति । यदभ्यासवैराग्याभ्यां
क्षीणराजसतामसप्रमाणादिवृत्तेश्चित्तस्य । तस्य व्याख्यानं प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येति । तदेव न चित्तसत्त्वस्य भावस्य रजस्तमोभ्यामनभिभवरूपः ॥ सम॰ ३२

ध्येयं तस्य रूपमिति· पदार्थेति· उपाश्रय उपाधिर्जपाकुसुमादिः उपरक्तस्य· च्छायापन्नः उपाश्रयस्य परत्नोयं रूपं यो ऽसौ निर्मलो मणिः तद्रूपाकारस्तन्मलाहितो निर्भासते· इत्थमेके ग्रोऽस्य
लिति· तथा ग्राह्ये ऽपि ग्राह्यालंबनतदालंबन चित्तेनोपरक्तमनुविद्धं तत्समापन्नं ग्रहीतृग्रहणाभ्यामप्यवच्छिनत्ति· चाल्मीयमलः करणेन रूपमापद्यते ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यतामेव प्रा

अभिजातस्येव मणेरिति स्फटिकस्योपाधिः· यथा स्फटिक उपाश्रयभेदात्तत्तद्रूपोपरक्त उपाश्रयरूपाकारेण निर्भासते· तथा ग्राह्यालंबनोपरक्तं चित्तं ग्राह्यसमापन्नं
ग्राह्यस्वरूपाकारेण निर्भासते· तथा भूतसूक्ष्मोपरक्तं भूतसूक्ष्मसमापन्नं भूतसूक्ष्मस्वरूपाभासं भवति· तथा स्थूलालंबनोपरक्तं स्थूलरूपसमापन्नं स्थूलरूपा
भासं भवति· तथा विश्वभेदोपरक्तं विश्वभेदसमापन्नं विश्वरूपाभासं भवति ७

इयमिति पातञ्जलः· ग्रहीतृग्राह्यस्वरूपाकारेण निर्भासते ग्राह्योपरागमेव सूक्ष्मस्थूलताभ्यां विभजते· भूतसूक्ष्मेति विश्वभेदश्चेतनाचेतनस्वभावो गवादिर्घटादिश्च ग्रह
णः· तदनेन वितर्कविचारानुगतौ समाधी दर्शितौ ०

यो. भा. तथा ग्रहणेष्वपीन्द्रियेष्विति। ग्रहणं नेत्रमर्थाद् इन्द्रियग्रहणमिन्द्रियाणीति। एतेनैव स्वरूपं निग्रहणालम्बनो ग्रहणालम्बनं तदाह ग्रहणालम्बनं तदुपरक्तमनुविद्धमात्मसात्परिणतः करणं
२२ रूपम्। पिधाय ग्रहणमेव वाहिः करणमिव पश्यतीत्याह अनुगतमुक्तम्। अस्मितानुगतमाह। तथा ग्रहीतृपुरुषेष्विति। अस्मितां लक्षयति ग्रहीतृपुरुषेति। अस्मितास्वरूपे

तथा ग्रहणेष्वपीन्द्रियेषु द्रष्टव्यं। ग्रहणालम्बनोपरक्तं ग्रहणसमापन्नं ग्रहणस्वरूपाकारेण निर्भासते। तथा ग्रहीतृपुरुषालम्बनोपरक्तं ग्रहीतृपुरुषसमापन्नं
ग्रहीतृपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते मुक्तपुरुषालम्बनोपरक्तं तथा मुक्तपुरुषसमापन्नं मुक्तपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते ॥

तापुरुषनिर्भासः पुरुषत्वाविशेषाद् इत्यतो मुक्तोऽपि पुरुषः शुकप्रह्लादादिः समाधिविषयतया संग्रहीतव्य इत्याह। तथा मुक्तेति ॥ सम०
२२

॥ ॥ ॥ ॥

तेदंवैकल्प्यचतुर्थोविकल्पःसंसारोकृतुमितःभेषांविकल्पानांसंभवशास्त्रगतानांसर्वपुरुषसाधारणेपत्तभोग्यवैचित्र्याभावप्रसंगेनदूषयति· इत्येतेशास्त्रगताइति· चतुर्थोवि
कल्पेनिधारणेपत्तुस्तत्रमपत्तमपत्तिपस्तुप्रत्यक्चेतनस्यस्वबुद्धिसंयोगइति· प्रतिप्रसंचनिप्राप्तोनाविद्वत्सकृत्स्नसाधारणसंयोगएकैकस्यपुरुषस्यकथोकेयावु
ख्यातेर्निमित्तेहेतुः·संबंधप्रदर्शित·तस्येति·ननुस्वबुद्ध्याविपर्ययविपर्ययज्ञानंतस्यचोगापवर्गयोरेवस्वबुद्धिसंयोगेहेतुःस्वसंयुक्तापंचबुद्धेर्नस्वसन्ततेःनकर्तृत्वमविद्यायाः

इत्येतेशास्त्रगताविकल्पास्तत्रविकल्पबहुत्वमेतत्सर्वपुरुषाणांगुणानांसंयोगेसाधारणविषयं २३ यस्तुप्रत्यक्चेतनस्यस्वबुद्धिसंयोगः। तस्यहेतुरविद्या·विपर्य
यज्ञानवासनेत्यर्थः विपर्ययज्ञानवासनावासितानकार्यनिष्ठांपुरुषख्यातिंबुद्धिःप्राप्नोति·साधिकारापुनरावर्त्तते ॥

योगभेदस्यहेतुरितिसूत्रमवतारयति·विपर्ययज्ञानवासनेति·सर्वेतरेपापाःअविद्यायाःस्वचित्तेनसहस्थितिरूपायाअपिप्रधानेऽवस्थितायाःस्मानत्वात्सवासनावासितंचप्रेधा
नंतत्पुरुषसंयोगिनैतावतातत्संयोगमेवबुद्धिसत्त्वमितिएवंप्रवेशसर्गेऽप्यसन्नादिसंस्कारदोषःअतएवप्रतिसर्गएवस्थायापात्रपुरुषोमुच्यतेनेतरस्यासंस्कारःविपर्ययज्ञानेति ७

यो॰भा॰ परपुरुषस्यान्तिकात् येनिष्टं प्राप्तान्तरायेपपेयत्नवासनायावेधकारणस्याभावान्नपुनरेवमेते दूरात् स्वात्मेति । अन्नकश्चिदास्तिकः केवलं परं कोपास्पदेनेनापहसति परं
७९ कोपास्पदमनमाह मुग्धपेति । किमर्थमित्यर्थेशब्देन्निमित्तमुपलक्षयति । प्रयोजनस्याप्रियनिमित्तत्वात् । परं कोपास्पदानेनसाम्यमापादयात् । तथेदं विद्यमानं गुणपुरु

सस्तु पुरुषस्यान्तिपर्येवसानाकार्ये निष्टं प्राप्तोति । चरितान्धिकारणविकृताद्धिनावंधकारणाभावान्नपुनरेवमेते । अत्र कश्चित् परं कोपास्पदेनेनाहस्यति । मुग्धया
भायैव्याभिधीयते परं कश्चापि पुत्रापसादवते गमगेनो किमर्थं नाहस्यति । सतामाहस्मनस्तेहमपसमुत्पादयिष्यामि इति । तथेदं विद्यमानं तावच्चित्तविशुद्धिं न करो
ति विन एकादिष्यन्ते इतिकाप्रसाद ॥ ७ ॥

यावत्तावत् चित्तविशुद्धिं न करोति । परवैराग्येणज्ञानप्रसाद मात्रेण ससंस्कारं निरुद्धं येन एकमेव तदा निकाप्रसादापस्मिन्नसवेवपद्धमित्तत्वकार्यनुपस्थितस
तोति भावः ॥ ७ ॥ राम॰ ७९

अत्रैकदेशिमतेन परिहरन्नाह॰ तत्रेति॰ षंढपरिहासमाक्षिप्याचार्य इत्याचार्यदेशीयः॥ आचार्यस्तु बापुषोके ऽहमस्य सणाऽस्या चित्तनिवृत्तिश्चास्तु इमामाचष्टे स्थापयत्यं इत्यस्वयमाचष्टेतेपस्माद
चापि सेनन्योच्यतेऽज्ञानविभागाऽविवेकख्याति रूपपरिणामनन्तबुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षः॥ ननु बुद्धिस्वरूपनिवृत्तिः सा च पुंसि मेयं नाविवेकख्याति रूपा चेन्न तस्मैव भवति सत्वपि बुद्धिस्वरूपमा
त्रावस्थानेऽप्यसत्यः॥ एतदेव स्फोरयति॰ अदर्शनस्य बंधकारणस्याभावाद्बुद्धिनिवृत्तिः तत्रादर्शनं बंधकारणं दर्शनान्निवर्त्तते दर्शननिवृत्तिस्तु परवैराग्यसाध्यासत्य पि

तत्राचार्यदेशीयो वक्ति॰ ननु बुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षोऽदर्शनकारणाभावाद्बुद्धिनिवृत्तिस्तच्चादर्शनं बंधकारणं दर्शनान्निवर्त्तते॰ तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः॰ किमर्थमस्था
न एवास्य मतिर्विभ्रमः २४

बुद्धिस्वरूपावस्थानं मोक्षस्तदभावः॥ एकदेशिमतमुपन्यस्य स्वमतमाह॥ तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः अनर्थकं दर्शने निवृत्ते चित्तस्य चित्तस्वरूपनिवृत्तेर्भवतीति किं पुनर्दर्शनका
र्येऽसत्यस्मिन्॥ किमर्थमस्थाने मतिर्विभ्रम इति॰ स्वयमभिसंधिः पुंदर्शनस्य साक्षाच्चित्तनिवृत्तौ कारणाभावान्मोक्षं गौर्यमित्यस्य उपायत्वमस्ति किं तु विवेकदर्श
नं प्रकर्षकाष्ठां प्राप्तं निरोधसमाधिभावनाप्रकर्षक्रमेण चित्तनिवृत्तिमसुरूपस्वरूपावस्थानोपयोगी सातिशयमेतत्कथमनुपायस्य मोक्षहेतुरिति॥

सा.टी. ७१ नेदेवमुरस्यमुक्तात्मेपत्र्युताभिधानावस्तुस्वभावपतिः । पंदुःखमुक्तमिति । नत्वं आत्मचेष्टा । नास्ति । स्यांमिति प्रदातव्यदेपथ्यसंयोगाभावो नउक्तमालंभिकर्तिः । दुःखोपरमो ऽत्यन्तमिति पु

देपंदुःखं देपकारणं च संयोगात्तत्संनिमित्तमुक्तमतः परस्तावंवक्तव्यं । तदभावात्संयोगाभावो ऽस्त्येव तदर्थः । कैवल्यं । तस्मादर्थसाभावात् बुद्धिपुरुषसंयोगाभावः स्वसे
निकोवंधनोपरपड्स्पर्थः । एतदुक्तं तदर्थः कैवल्यं पुरुषस्या मिश्रीभावः पुनस्संयोगे गुणैरसमर्थः । दुःखकारणनिवृत्तौ दुःखोपरमो ऽत्यन्तं तदस्वरूपप्रतिष्ठः पुरुषस्तु के ॥

रूपार्थतादर्शिताशेषमतिरोहितं ८ २५ ७ ७ ७ ७ साम० ७१

प्राणायामस्यावान्तरप्रयोजनमाह॰ ततः क्षीयते॰ प्राणायामानिति॰ तापकेनेन्द्रजालेन बुद्धिसत्त्वप्रकाशः विवेकस्य ज्ञानं आव्रियते तेन बुद्धिसत्त्वप्रकाशस्यावरणं क्लेशः पा
प्मा च॰ स हि विवेकज्ञानमावृणोतीति विवेकज्ञानावरणीयं मध्यगपदप्रवचनोपादानेनांकेनेति निपातनस्य प्रदर्शनार्थं लोकोपकोपकोपरंगनोपवदत्स्थवापि कर्मेति रिक्तस प्रत्ययः

ततः क्षीयते प्रकाशावरणं॰ प्राणायामानभ्यस्यतोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं कर्म यत्तदाचक्षते महामोहमयेनेन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमावृत्य तदे
वाकार्ये नियुङ्क्त इति॰ तदस्य प्रकाशावरणं कर्म संसारनिबन्धनं प्राणायामाभ्यासाद्दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते ७

कर्मणः क्लेशतज्जन्मपुण्यापुण्यं तत्कारणं च क्लेशं तत्स्वरूपमिति॰ यद्वैवाग्मिनामनुमतिमाह॰ यत्तदाचक्षत इति॰ महामोहो रागः तदपेक्षैर्निर्मितत्वाद्विद्यापि तद्रूपमिन्द्रजालमस्य
ते ऽकार्यमधर्मः॰ तत्प्राणायाममेवं केवलं पापमानं क्षिणोति केवलं नहि तपसेत्याह॰ दुर्बलं भवतीति तनुसंबन्धात् सोऽपि च परं तपो नाल्पतमस्यापायात् तपोपेक्षया तत इति ७

यो॰भा॰ ६१ ब्रह्मांगाभिन्नामनुमतिमाह॰ तथा चोक्तमिति॰ मनुरप्याह॰ प्राणायामैर्दहेद्दोषानिति॰ प्राणायामस्य योगाङ्गतां विष्णुपुराणेऽप्युक्ता प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात्कुरुते तु यः। प्राणा
यामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च॰ परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ॰ कुरुतस्तद्विधानेन तृतीयं संयमात्तयोरिति किंच ध्यासः। प्राणायामो हि स्मृतः। स्थूलरूपेण धारणासु
सुयोग्यं करोति॰ तदेवं यमादिभिः संस्कृतः संयमाय प्रसादस्य मानसे ज्ञानस्य वैराग्यमेवमनारभ्य तु यः छ्यमिः अथेति॰ सूत्रः। चित्तमपि मोहनो परं प्रत्याहारो यतो येः प्र

तथा चोक्तं तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति ५२ किंच धारणासु च योग्यता मनसः। प्राणायामाभ्यासादेव प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां
वा प्राणस्येति वचनात् ५३ अथ कः प्रत्याहारः। स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः। स्वविषयसंप्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुका
र इवेति चित्तनिरोधे चित्तवन्निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवदुपायान्तरमपेक्षन्ते ५४

द्वारेभिः विषयैर्न संप्रयुज्यन्ते तदसंप्रयोगस्तु स्वविषयैरसंप्रयुज्यमाना इति सोऽयमिन्द्रियाणां चित्तस्वरूपानुकारः यतस्तु मनसान्वं चित्तमभिनिविशते ततस्तदिन्द्रियाणां स्वा
स्वविषयाविषयाणामनुकारोऽपि॰ सादृश्यमनुकार इवेति॰ स्वविषयासंप्रयोगस्य साधारणधर्मस्य चित्तानुकारनिमित्तत्वे संसम्पादयति॰ सेति॰ अत्रकारं वि राम॰ ६१
वृत्त्येति चित्तनिरोधे इति सूत्रे निरोधासिरोधहेतुश्च प्रयत्नसुख इति सारार्थः ॥ ५४॥

यत्रैव दृष्टं तन्माह · यथा मधुकर रत्नमिति · दार्ष्टान्तिके योजयन्ति · तथेति · यत्रापि विषेसु पुण्यवाक्यं · शब्दादिषु पञ्चकामगुणेषु रत्नानि · गुण्यासु पापानि योगम्बित · कुर्यात् चित्तानुकारिणि विषसाथ
पापयत्नः · तस्य पुण्ययोः अनन्तरं दर्शितापायस्य तापरमातेन त्यागेन च वाक्यम् · इन्द्रियाणाम् अवशीत्वेन योगी यो गोचरसाधक इति · यस्मात् तु वादके सत्त्वे · तल्लोकं तु रत्नमिति

यथा मधुकर रत्नं मक्षिका उपयन्न जन्म रत्नं तन्निविशमानम् अनुविशन्ते · तथैव रूपादिगोचरेषु विरोधेन निरुद्धनीतिस्वभावात्याहम : ५७ ततः पश्चाद् वशपत्रेन्द्रियाणाम् अश
ब्दादिषु व्यसनं मिन्द्रियजय इति के विषयक्लेशसंयमस्य से तन्त्रे पस इति · च विरुद्धप्रतिपत्तिर्माया ७

मन्यात्र परमार्थेन्द्रियाणां वशपतायान्तस्य परमेयमुच्यते त्वं हृष्यादयेपति · शब्दादिषु इति · एतदेव विरुणोति सक्तो रागो व्यसनं · रूपादिषु सत्त्वा · व्यसनानि · विपर्ययि त्यजेत् सर्व
सेवं क्लेश्यसरति · तदभावो व्यसनवश्यता · व्यसनाभावेव वश्यतामाह · च विरुद्धसुसाधु विरुद्धशब्दादिसेवनं तद्विरुद्धेषु प्रवृत्तिः सैव रूपाद्यास्यापाद्य स्वयमेवायतः ७

यो.भा. स्वपरमपि विक्षिप्ततामाह । शब्दादिसंप्रयोगस्तिशब्दादिविषयेंद्रियाणां संप्रयोगः स्वेच्छया भोग्ये सुखस्वरूपं स्वभावेन भोग्यत्वेनास्त्यर्थः । स्वपरमपि विक्षिप्ततामाह । रागद्वेषाभावे सुख
९२ दुःखशून्यमात्मानं स्वरूपेण शब्दादिसंग्रहमेकैकसत्त्वं कारणं भिमतो विक्षिप्ततां परमर्षिसंमतामाह । चित्तस्यैकाग्र्यात्मकं दृष्टे परप्रवृत्तिनिरोधे शब्दादिसन्निवेशे गोचरत्वाः । नेसप्ताः परमतामा

शब्दादिसंप्रयोगः स्वेच्छयेत्यस्ये । रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं शब्दादिज्ञानमपींद्रियजय इत्येकेषां मतं । चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्तिरेवेन्द्रियजय इति जैगीषव्यः । ततश्च परमा त्वि
यं वश्यता यच्चित्तनिरोधे निरुद्धानींद्रियाणि ॥ ७

इयमासित्ति । नुशब्दो व्यक्ततान्तरे प्योतिरिक्तिद्विविक्षिप्ततां परमर्षिहि विषयाङ्गो विषयसंप्रयोगस्तत्र या स्वेच्छा विषयसंपर्कैकांताभावकामंतेन हि विषयविघाते राम
न प्रकृष्टेत्याह श्रोत्रादिभुजंगमो भुजंगमसंनिधापत्स्यायन्निव स्वयं इयं तु वश्यता विदूरेऽकृतासि स्वविषयव्यासंगानिवृत्तेः कृतया परमसुख्यत्वेन ७ ९२

यो. भा. ८३

नेन्द्रियेषु प्रवृत्तिरिति। यथा परेतमानसं तत्परामेकं इन्द्रियजये परीष्टं यान्तरप्रयत्नान्तरमपेक्षन्ते चैवं चित्तनिरोधे वाञ्छितेन्द्रियनिरोधा प्रयत्नान्तरापेक्षेत्यर्थः॥ क्लेशा योगाङ्गानि

नेतरेन्द्रियजयवत्प्रयत्नकृतमुपायान्तरमपेक्षन्ते योगिन इति ५५ इति पातञ्जले साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः २

क्लेशास्तद्विपाकाः कर्माण्युक्तानि। तद्दुःखत्वं तथा व्याख्यातं साधनपादे योगस्य पञ्चकमिति इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः २ स्म० ८३